Jumalata

Mait Metsanurk

JUMALATA

Kirjastus A.-S. „VARRAK“, Tallinnas 1921 a.

Kirjastus A.-S. „VARRAKU" trükk, Tartus.

Kartseri raske uks löödi kinni, roostetanud hingedest kostis hammaste kiristamine.

Kolm surmamõistetut jäid sünkjasse ruumi. Nad kobasid kätega eneste ümber. Sõrmed puudutasid ainult niisket müüri ja üksteise karvaseid vammuseid.

Vahiti väikese trellidega akna poole, aga see oli ähm ega lasknud õhtust hämarust läbi.

Vaaren oli kohtus surmaotsust kuuldes nõrkenud ja pingile vajunud. Poisikese ohtu sõdurid, agarad ja vahvad kui noored koerad, olid ta üle kasarmu õue siia vedanud.

Ta vajus kui lodevalt punutud köis kongi nurka hunnikusse. Ootas mõistuse tuhmenemist kui raskesti haavatu, kel surm kindel ja valu kole.

Aga mõistus hakkas selguma.

Tihe udu pääs, lahkus pikkamisi. Poomisesurm hakkas katkendlise pildina silme ette kangastuma.

Läbi punakashalli udu nägi ta õhus siplevat jalapaari, mis toetuspinda otsivad. Nägi valgest peenest nöörist silmust, kolust väljatungivaid pungis silme, vahu voolamist suunurgast.

Vaaren oiahtas kui surev metsloom.

„Jumal olgu meile armuline!" ägas teises nurgas Loode.

„Ärge hakake, saatanad, meelt haledaks tegema, argpüksid!" sajatas Korn.

Ta oli kommunist. Tema õhutusel oli vastuhakkamine sündinud. Ülekohus ülemuse poolt ja teated naiste-laste viletsusest

kodus olid sôdurid meeleheitele viinud, isegi jumalakartliku Loode ja argliku Vaareni.

Mis nad tegid, oli kavatsematu, tagajärgi ei tulnud enne meele kui hilja.

Rahutused algasid suve ôhtul linna ääres kasarmus.

Mindi polguülema Morderi ette. Mindi teatamata, käratsedes ja vandudes. Nôuti varaste-varustajate kôrvaldamist. Sôimati rikaste meeste puhkusele laskmise ja vabastamise pärast. Kiruti viletsa toidu pärast. Kaebati naiste ja laste nälgimise pärast kodus. Ähvardati. Ähvardati mässuga. Väljas olid mitu sada meest käratsemas, see andis saatkonnale julgust.

Polguülem Morder kuulas, nägu valge kui krohv kasarmutoa seinal.

Järsku tômbas ta revolvri.

Kas oma elu kaitsta tahtes vôi ärituses kargas Korn talle kallale.

Loode abil väänati polguülemal revolver käest. Anti vastastikku hoopisid. Morder jäi alla. Korn lôi teda meeletus vihas rusikaga näkku ja kuhu juhtus. Loode ka.

Kôrvaltoast kargas adjutant sisse, laskis revolvrist mône paugu. Morder vabanes. Korn, Loode ja kolmas saatkonna liige taganesid välja.

Sääl pidas Vaaren mônesajale sôdurile tulist kônet ja kutsus sôjariistus mässule.

See oli esimene avalik kône tema elus. Aastat viis alatasa sôjas — see oli ta meele äärmiselt kibedaks teinud. Ja nüüd veel see ülekohus, ôiglusetus ülemuse poolt ja naistelaste nälgimine kodus. Ta ei olnud ei punane ega kommunist, aga viimaseil nädalail oli ta ässitanud enam kui ükski teine. Oli seda varjamatult teinud, oli äärmistele tegudele kihutanud.

„Seltsimehed, vennad!“ karjus ta kui meeletu. „Silmapilk on tulnud! Püssid ja kuulipildujad kätte! Enne ei lôpe ülekohus, kui selle ise lôpetame. Ise peame ôiguse maksma panema.“

Ta kôneles vaimustusega ja kuulajad joobusid tema tulistest sônadest. Keegi ei läinud ei püssi ega kuulipildujaid tooma. Kümneminutilise kône järele olid kôik valmis vôitlema ja surema.

„Lôpp ülekohtule! Surm rôhujatele! Sôjariistad kätte!"

Kôik olid selleks valmis. Aga oli juba hilja.

Kadettide salk kihutas kasarmu väravatest sisse ja andis tuld. Pôgenemine, sajatamine, môned paugud vastu, kisa, kära.

Tunni aja pärast oli kôik vagune. Valvurid seisid liikumatult kui sambad. Süüdlased olid rauduste taga.

Päev hiljem môisteti Vaaren poomisesurma. Korn ja Loode mahalaskmisele.

Nii oli see sündinud, kiiresti kui kinodraamas, kohutavalt kui unenäos.

Vaaren peletas poomise pilti, raputas pääd, litsus käed meelekohtele ja ümises huludes kui kurja und nägija.

„See lôugamine läheb jälgiks!" pahandas Korn, tôusis üles ja katsus kôndida. Ruum oli kitsas, vaevalt kaks, kolm sammu ühest seinast teise, „Lähedama ruumi oleksid viimaseks ööks vôinud anda. Homme oleme nagu nii üksteise kôrval maa mullas... Ah, see asi läks üleüldse rumalasti!"

„Sinu hinge pääle tuleb meie veri!" ütles Loode etteheitvalt.

„Minu hinge pääle! Vaata kuradi vagatsejat!... Kelle pärast ma aastate kaupa olen vôidelnud ja tööd teinud! Kelle pärast me nüüdki mässu kavatsesime!"

„Ega meie mässu ei kavatsenudki..." ütles Vaaren.

„Oo sa vilets roomajate sugu! Môtlesite muidugi ainult eneste pääle! Ainult oma naiste ja laste pääle... Kui aga nende viletsus lôpeks, terves ilmas vôiks see aga edasi kesta!... Kolm korda peaks teid pooma!... Oma käega tômbaks teid kaaki. Aga nüüd mine homme niisuguste roomajatega ühes!"

Korn heitis jälle nurka ja kongis oli vaikne kui elavalt maetute hauas.

Vaareni kujutuses lendasid piltide katkendid. Kaak, kaks

posti ja päälispuu, rippuv silmus... Pilt karjapoisi pôlvest — palju päikest, haljust, kuresaapad jalas, ummused, palju kannatust ja häda, ilusad pühapäeva hommikud... Pilt sulasepôlvest — ôhtused unistused, öised uitamised härmoonikuga... Ehk aga sünnib homme ime, mis päästab! Veel täna öösel läheb mäss lahti terves sôjaväes. Vôim on homme kommunistide käes! Tema vabaneb, teda kantakse kui vägivalla ohvrit kätel... Pikk peigmehe pôlv ja öised käigud môrsja poole talulakka. Verev eha minnes ja kuldkollane agu tulles...

Ehk antakse korraga armu kôigile, kaotatakse surmanuhtlus päeva päält, jäädavalt?! Tänuks selle eest hakkaks ta truuks kodanikuks ja kahjatseks avalikult oma vastuhakkamist äkilises meeles.

Ei olegi ta kunagi olnud ei punane ega kommunist. Aga see väsimus igavesest sôdimisest ja naise-laste viletsus kodus... Peremehed ja perepojad saavad hoopis vabaks vôi lastakse sagedasti puhkusele, teda aga mitte... Toidu varastavad moonamuretsejad, kaebtusi ei vôta ülemus kuulda.

Jälle näeb ta poomise pilti, tunneb nööri kôri ümber, litsub käed meelekohtele ja hulub... „Kui see juba mööda oleks... Miks lasevad nii kaua vaevleda, miks ei tapeta kohe!..“ hüüab ta ahastuses.

„Sa tahad ilma surma-hirmuta surra“, ütles Korn. „See ongi tähtsam nummer, see surma hirm... Suremine ise läheb vist üsna lühidalt. Meil Loodega üks ainus silmapilk — siis on süda kui sôela pôhi vôi aju aukline. Sina sipled minutit kümme silmuses...“

„Issand Jumal, halasta ja ole armuline!“ hüüab Loode tungivamalt.

„Kui sa tôsine ristiinimene oled ja Jumalat usud, siis ära hulu. Mis usk see on, kui ta sind ei trööti!“

„Trööstib sinu usk sind?“ küsib Vaaren.

„Mis usk?“

„Kommunistlik ikka, sa jo muud ei tunnista?“

„Esialgul puudub ainult suits, see teeb tõesti rahutuks. On ka halastamata — inimest viimasel ööl ilma suitsuta jätta.“

Vaaren näeb hämaras saunakambris oma naist ja nelja last. Ta hoigab pikalt ja haledalt.

„Kes hoolitseb poodu naise ja laste eest!“

„Mine Loode usku, siis hoolitseb jumal,“ hirvitab Korn.

„Jäävad nälga... Peavad kerjama.“

„See on jumala armu nõu ja tahtmine,“ ütleb Korn vagatseja häält aimates. Siis aga lisab ta vihaselt juure:

„Nälgigu! Ehk tuleb mõistus pähe! Hakkavad ise õiglasema korra eest võitlema.“

Loode jätab ohkamise jumala poole ja ütleb kibeda etteheitega:

„Inimesi ajate oma õpetusega surma, muud ühtigi! Sinu hinge pääle tuleb meie surm!... Sina ässitasid ööd ja päevad“.

„Ilma sinuta ei oleks tõesti kõike seda olnud,“ täiendas Vaaren.

„Vaata nadikaelu! Tahavad võita, aga mitte midagi mängu pääle panna: Kui ei oleks ilmas argust, ei oleks ka ülekohut! Kes arg, see orjaku ja kannatagu, ärgu nurisegu ega mässu tõstku! Otsigu trööst oma jumalalt, aga mitte meie juurest!“

Jälle vaigiti.

Õhus tundus mürgine tigedus.

Korn tõusis üles ja katsus kõndida, tõukas aga jalaga lamajate vastu.

„Ei anta selleks ööks ka ruumi siin maa pääl“... urises ta. „Oleme ülearused, siis koristatagu korraga! Aga ei, neil on tarvis seda pidulikult teha!“ Ta heitis jälle nurka.

Vaaren näeb naist sauna kambris põlvili, pää pingile vajunud, kõhnad õlakondid tõmbuvad nuuksumisest, lapsed ümber huluvad...

„Isa poodi üles. Aeti kui loom auku!“ ütleb Vaaren kuuldavalt.

„Jäta see plära.“ Korn sülgas.

Jälle vaikus ja Vaaren näeb poomise pilti. Ta kôneleb kôvasti, et seda peletada:

„Halastust ega armu ei ole. Kust seda oodata? Inimeste vôi jumala poolt? Mis me tülitseme! Homme selle ajaga oleme sügaval maa all üksteise kôrval, paks mulla kord lasub rinna pääl, aga mured on otsas!... Isegi surmamôistjad ja timukad ei ole homme nii muretud kui meie."

„Issand, anna meile oma rahu!" palvetab Loode.

„Minu eest on asjata paluda. Mina sellest rahust osa ei saa," ütleb Korn vaikselt. „Las igaüks otsib rahu omalt jumalalt ja sureb oma jumalale."

Vaaren tôuseb istukile. Nemad leiavad rahu?! Neil môlemil on oma jumal? See annab neile oma rahu ja kergitab surmaahastust?! Olen ainult mina jumalata?

„Oled sa rahulik? On sinu südames rahu?" pärib ta Kornilt. „Kas sul ei ole seda koledat surma-eelist...

„Hirmu?... Ei, seda mitte. Aga jälk on see siiski. Tapetakse kui looma. Ma ei karda kuraditki, kui vôitluses vastu tuleb. Tulgu môôgaga, täägiga vôi pussnoaga. Olen valmis seitsme saatanaga vôitlema. Ja kui nad kangemad, siis langen. Aga ärgu viigu kui lojust tapapaigale. Olen näinud vôitluses tapmist, olen näinud mahalastud magusid ja puruks löödud ajusid. Aga pidulik tapmine on jälk. Hirmu ei ole. Kommunist teab, mis eest ja kudas surra."

„Kas kommunistid ei tapa?" küsib Vaaren. „Tapavad. On ka jälk!"

Vaaren läheb sôdurite vahel kaagi poole. Ta rabeleb, toetab jalad vastu, karjub, vannub, katsub pôlvili lasta ja armu paluda. Aga seda ei panda tähele, tassitakse tôugates ja tômmates tapaplatsile.

Peab ta ise enesele silmuse kaela panema? Ei, seda ei

suuda! Küllap seda mõni agar poisinolk teeb, keda tapmine veel lõbustab, nagu putukapiinamine lapsi.

Jälle haarab ta meelekohtest kinni ja hoigab.

„See on proov, on viimane proov," ütleb Korn. Kes on kaasajooksja, kes eht kommunist. Sääl te olete nüüd! Eh, suurepärane on siiski see surma minek: vaatad kõige põlgusega oma tapjate poole. Oled nendest üle. Häbenedes ja arglikult kui kurjategijad piiluvad nad uudishimulikult sinu poole. Sinul ei ole aga nende näost enam midagi lugeda. Ja kui siis tuld kästakse anda, hüüad: Elagu kommunism! Elagu töörahva valitsus! Lõpp, võib olla, kaob kogutule raksatuses. Oo, kudas nad pärast salaja seda suremist ülistavad, isegi need tapjad, aga salaja muidugi."

Vaaren kuulab ja meeleheide kasvab temas.

Mis eest suren mina, mille eest jätan oma elu? Millega trööstin end kaagi all? Mida hüüan omas südames, mida hüüan oma tapjate kuuldes?

Armetult läheb ta surma, häbistava arguse ja hirmuga. Tema elu on viletsus olnud algusest saadik, tema kannatuste rida lõppematu, ja surm on hale. Põlglikult vaatavad teda sadanded sõdurid, kui ta kaagi all surmahirmus sipleb ja abitult veel silmapilgukski elu pikendada püüab. Mis jaoks? Et aga õhku sisse hingata! Et üks armetu olevus arvu poolest ilmas enam oleks!

Vaaren hoigab pikaldaselt ja kurblikult.

Mis hüüan mina? Küsib ta eneselt. Mis on minu viimane sõna? See on lõpetatud?! Jaa, see armetu elu on otsas, see on tõsi. Isa, sinu kätte annan oma vaimu?! oma armetu vaimu. Isa kätte, keda ma ei usu, keda ei ole!

Sõdurite read seisavad liikumatult tema ees. Iga liigutus jääb igaveseks kõigile meele. Tema näoilme põletub nende ajudesse. Tema viimane hüüe kostab neil kui tagakiusaja vaimu hääl igavesti kõrvus. Ei ole, mida hüüda, ei ole, mida öelda! Missugune alandus, häbi, armetus ja viletsus!

Aga elugi on olnud alatine viletsus, häbi, armetus, argus.

Sekka mõni lühike valguse kuma, millest ta, ennast pettes, päikese tõusu ootas.

Nagu tookord:

Ta ei tunne ennast, elab suure ja vägeva hoo keerus, tolmukübemena marus. Vaimustusest joobunult marsib ta läbi linna, võitlusse häbematu vaenlase vastu. Vägev keiser on ta sõtta kutsunud ühes miljonitega. See keiser on kui marutuul, mis pilvi taeva all kihutab. Tema on üks tolmukübe selles marus. Naine ja kaks last kõrval, üks süles, seisavad uulitsa ääres, silmad vees. Temalgi tulevad pisarad silma, aga see on midagi muud! Kuidas see senine elu oli väike, hommikust õhtuni täidetud väikeste leiva- ja ihukatte-muredega! Nüüd on need mured kui pühitud! On üks suur ja vägev tunne, mis teda kaugele suurele teole kannab. Ta on üheks sulanud nende tuhandetega . . . Hinges suurte vägitegude iha, võitlushimu, kangelaseteod! Keisrikutse kõrvus!

Kas aimab naine praegu kodus, et ta surma mõistetud ja pimedas kongis poomiseelset meeleheidet üle elab? Ta magab, kui väikesed mured lasevad, magab väikeses kambris lastega räbalate hunnikus. Õhtul veel küsis viieaastane Ella: „Kunas isa tuleb koju? Toob ta meile midagi hääd? Ta pidi kroonu leiba kostiks tooma ja väikese mänguhobuse!“

Rippuvad lipud lainetasid pääde kohal. Valgeid rätikuid lehvitati kõnniteil ja akendel, lilli sadas lahkujaile teele.

Tuhandejalgne terasokkaline olevus sammus lauldes edasi. Vaaren aga naeratas pisaraid pühkides naise ja laste poole, nikutas neile julgustavalt pääd. Mis olid olnud sennised mured ja rõõmud selle kõrval? Kui tahmunud laterna tuluke päikese pimestavas hiilges. Siia vaimustuse merre uppusid tema sennised väikesed hädad, mis teda vaevanud päevil ja öil! Ta lendas kui tolmukübe uutes ilmade sündimise keerises.

Aga kui esimene teade sôttaminekust tuli, oli ta mittu ööd uneta olnud. Hirmus ja arguses oli ta neil öil môtteid môtelnud, millest päeval isegi häbi tundis ja vastutulejate ees silmad maha lôi, arvates, et igaüks tema näost alatust ja argust lugeda vôib.

Oma pöialt vôi esimest sôrme môtles ta „kogemata“ maha raiuda, jalga väänata, silmad soolahappega poolpimedaks pôletada vôi kôrvad vitriooliga mädanema panna. Et aga sôtta minekust pääseda! Oli see hirm tapatöö koleduste eest ja surma eest? Ei, ta ei suutnud koledusi ega surma vôimalust selgesti ette kujutada. Kodust, oma naisest ja lastest lahkumise mõte oli kohutav, tegi meele ärdaks ja lôikas südamesse! Aga see kodust minek ei olnud ometi muud kui viletsusest lahkumine.

Kui oleks jäänud see suur joobumus ja eneseunustus! Kui teda homme sarnane laine kannaks! Siis läheks ta kaagile kui kuningas troonile, siis tôuseks ta silmuses ôhku, kui ôndsa hing taevasse lennates.

Nüüd aga peab ta surma minema kui arg lambavaras. Ta ei lähegi, teda veetakse, tôugatakse ja tômmatakse . . . Ta rabeleb, palub armu, vannutab, tôotab, palub halastust oma naise ja laste pärast. Nende viletsus viis teda meeleheitele ja vastuhakkamisele! Ta karjub neile kôrvu oma nälgiva naise ja laste nimed . . .

Pôlguse ja jälkusega pööratakse silmad kôrvale . . . Kästakse kiiremini talitada. Ta paneb vastu ja palub veel armu kui silmust kaela pandakse, tahab veel siis pôlvili lasta, kui juba maa jalge alt kadunud.

Oh alandust, oh häbi! Sellest jutustatakse tervele ilmale! Seda peavad tema lapsed kuulma! Keegi ei kahjatse tema surma, isegi lapsed mitte! Nad häbenevad isast rääkida, kes suri huludes kui alandlik koer.

Sääl kôrval surid aga teised kui mehed.

Loode palvetab vaikselt:

„Issand, lase seesinane karikas minust mööda minna . . .

Siiski sündigu Sinu tahtmine! Sündigu Sinu tahtmine! . . . Issand, kinnita minu hinge ja anna mulle trööst . . .

Ta on rahu leidnud?! Omalt jumalalt?! Oh, kui oleks minulgi jumal, oleks mingisugune jumal, kelle poole surmaahastuses vôiks pöörda! môtleb Vaaren. Eks ole olnud mitmetsugu jumalaid, keda appi hüütud, keda palutud ja, keda uskudes, trööst leitud! Kes annab mulle ühe jumala! . . . Näe Korngi näeb rahulik olevat. Tal on oma jumal — kommunism, see uus ilmakord, mis inimesed ônnelikuks peab tegema ja ülekohtu kaotama. See jumal täidab tema hinge, ei ole sääl naist ei last ega muret homse päeva eest . . . Ta on leidnud asja, mille eest sureb. Kannatused on ta sinna viinud. Tema, Vaaren, ei ole vähem kannatanud, aga jumalat ei ole leidnud.

Ei ôpetanud teda sôda, ei selle koledused ega viletsused . . .

Oh see vaimustus, mis minnes oli, kadus esimestes kokkupôrgetes. Selle asemele tuli hirmuga segatud vôitlushimu ja hävitusiha.

Nähti esimesi langejaid. Nähti verd, surejaid, purustatud liikmeid. Püssitule nagin, seljataga, kaugel ees tume kômin, aegajalt hirmsad plahvatused paremal ja pahemal pool, maa purskab mulda, tuld ja suitsu taeva poole. Öösel tulekahju kumad igal taevakaarel.

Kôrvus huugas alatasa üks hüüe: edasi! edasi! Hinges ainult üks kustumatu iha: vaenlast hävitada. Seda puhus nagu tuul alatasa kôrvu. See tuul tuli seljatagant, seda puhus raugematu lôôts. Hävitada vaenlast kôige tema varanduse, naiste ja lastega! Hävitada igal kombel — tappa igasuguse sôjariistaga, külmaga, kuumaga, tappa avalikus vôitluses ja salaja selja tagant juure hiilides! Aina hävitada ja tappa, tappa ja hävitada! Ja edasi, ikka edasi! Kôigist raskustest hoolimata, kôigist kaotusist küsimata!

Rahulikud pôllumehed ja töölised, kes senni tapmist kuuldes vôpatanud ja vargusest vôi röövimisest pôlastusega rääkinud, tapsid, röövisid, hävitasid ja pôletasid nüüd kirglise ihaga.

Tungiti majadesse, söödi, mis saadi, võeti kaasa, mis kõlbas ja mis ei kõlbanudki. Lõödi puruks, mida kaasa ei saanud võtta. Pandi siis punane kukk räästasse ja mindi edasi.

Tabati naisi majades, õuedes ja metsades. Veeti neid voodi, küüni, kraavi või põõsa alla. Ja lapsi oli nii kena täägi otsas üles tõsta!

Kõik olid verejänulised kui mõrtsukad, saagihimulised kui röövlid ja himurad kui koerad pulmas. Kõik olid hävitus- ja tapajoovastuses.

Kõik see sündis püha isamaa kaitse nimel. Kõik see oli püha kättemaks vaenlasele, kes isamaad hävitada tahtnud, kelle häbematusel, kurikavalusel ja saatanlikkusel ei olla piiri!

Vaenlase hävitamine kuulutati kangelasteoks, millest tulevad põlved pidid imetledes rääkima, millest ajaloo leheküljed pidid kõnelema.

Vaaren pani tähele, et temagi seda kõike oma hinges kaasa tegi, temagi, see arglik, vaikne, kannatlik ja tasane talupoiss.

Oli temas eneseski ajuti jälk iharus. Argus võitles veetlusega mõne häbiteo pärast. Seda oli raske teha, aga ainult arguse pärast.

Ta seisis kaua lossi saalis kuldraamis peegli ees, vahtis peeglit ja ennast temas. Vahtis põlglikult, ei leidnud oma näojoonist ei suurmeelsust, julgust ega vaikist rahu. Arvas ainult argust ja alandlikkust nägevat. Kaua hoidis ta püssipära löömiseks valmis — peegli purustamine oli üks kergem vägitöö, aga temale tundus seegi ülejõu. Põlgus enese arguse vastu andis hoogu. Aga löök oli siiski jõuetu — mõrad ei ulatanud klaasi ääregi.

Talust lahkudes hiilis ta salaja nurga taha ja võitles mõne minuti; viskas mitu põlevat tikku enne maha, kui viimaks ühe räästasse suutis pista. Arglikult vahtis ta tagasi tõusvasse tulekahjusse, kui kardaks karistaja ilmumist.

Ta vahtis pineva huviga, kui mehed üksteise külge seotult seina ääre seati ja püssiotsad nende rinna vastu tõsteti Katsus nägudelt surmahirmu ja -ahastust lugeda, nende viimaseid mõtteid aimata. Miks ta seda põnevusega vahib? Kas selleks, et enese

üleelamist samasugusel juhtumisel ette teada? Eks vôi jo temaga niisama minna . . .

Vaatas üht poomistki, aga see oli liig tema närvidele. Piinas teda mitmel ööl kui viirastus.

Selgesti näeb ta praegu ohvri meeleheitlikku vastupanekut, rabelemist, siplemist. Kuidas ta nööritud käsa väänas, hammastega siit ja säält kinni haaras, sôduri käe randme kondini läbi hammustas, jalgega meeletult siia ja sinna poole lôi . . . Kui aga abitusest ja vastupaneku asjatusest aru sai, siis, karjudes oma keeles, paluma hakkas, ärdasti hulus, undas ja viimaks, nööri kaelapaneku eel, metslooma kombel röökis ja pääd silmuse eest kôrvale katsus käänata.

Ta näeb veel praegu selgesti ülestômmatava nägu, näeb selle ilme moondumist, näeb pungis, väljatungivaid silmi, näeb irevile hambaid, vahtu suunurkes . . .

Vaaren hoigahtab ja kargab üles.

„Kutsuge vahid, kutsuge ülemus, kutsuge kohtunikud! karjub ta hullumeelsena. „Tahan armu paluda, tahan kahjatseda! Tahan pôlvili maas paluda, tahan nende jalgu suudelda! Ärgu ainult tapku, ärgu poogu!“

Ta taob rusikatega vastu ust ja müüri, laseb ukse ette pôlvili ja karjub:

„Halastust, armu! Olen eksinud, olen meeletuses eksinud! Andke armu, ärge tapke, ärge pooge!“

„Oled sa, kuradi vagel, vait!“ ütleb Korn läbi hammaste, vôtab Vaarenil kraest kinni ja viskab ta seliti pôrandale.

Loode palvetab vaikselt, aga tungivalt:

„Ilmuta ennast, ilmuta ennast! Läbi halli sügise udu näen Su palet, aga veel on see tume, veel ei vaata Su silmad mu pääle! Näen su otsal verepiiske . . . Lase, oh lase end näha, et ma trööstí saaks ja sinu palesse vaadates rahu leiaks„ . . .

„Oo, missugustega ühes peab surema!“ ägab Korn kurvalt.

Vaaren tômbub nurka ja jätkab lendlevate kujutuspiltide ja katkendliste môttekillukeste jälgimist.

On see homme kättetasu tooruste eest sôjaväljal? Eks kartnud ta kättetasu siis kohe. Pärast aga naeris oma arguse üle. Kui ei ole jumalat, kes tasub siis kätte? Ja on jumal, miks ta siis neile tuhandatele ja kümnetuhandatele elajaliku tooruse ja vägivalla eest kohe ei tasunud!

Aga need teised olid julged kui marukoerad, nad ei kartnud kättetasu. Ja kes ei karda, sellele ei saa kätte tasuda, seda ei saa karistusega hirmutada. Julget vôib surmata, vôib hävitada, aga karistada ei saa — ta ei tunne hirmu. Ei saa karistada môôka, püssi, suurtükki. Neid vôib purustada, hävitada, kahjutuks teha, aga mitte neid nende tegude eest karistada. Nii on ka lugu julge inimesega. Ainult arga saab karistada. Niisugust nagu tema, Vaaren.

Kui ta neist teistest vähem hävitas, kui ta vähem tooreid tegusid tegi, tähendas see, et ta südames neist teistest parem oli?!

Jälkusega aga ühtlasi sala iharusega kuulas ta seltsimeeste juttu naiste vägistamistest. Ja üksi hoonete taga noort neidu kohtades, kelle nägu kui puhkenud ôie leht, tundis ta vere pähe tungivat ja sundis neiu, püssiga ähvardades, varjulisse kohta tulema.

Kui aga himurus kustus ja ohver vaikselt huludes ulu alla roomas, oli Vaaren valmis hüüdma: tule tapa mind! tule tapa mind!

Häbistatult tuli ta päevavalgele, ega julgenud päevade kaupa kellegi silma vaadata.

Siis aga, ühe talu rüüstamisel tegi ta, kui enese kiusamiseks, raskema proovi: ta vaatles kätkis naeratavat last, tundis eneses ôrnustki, tômbas aga korraga täägi, torkas selle lapsest läbi ja tôstis ta üles. Kui on ôigluse ja kättemaksu jumal, siis ilmutagu ta end! Ilmutagu nüüd, ehk teda ei ole! Aga jumal ei ilmutanud ennast! Tähendab, teda ei ole.

Inimene ise peab jumala asemele astuma, keda ei ole ja tema kohut täitma, oli talle keegi hiljemini öelnud. Inimene ise, iga inimene peab jumala suure ülesande enese pääle vôtma! Ta

oli seda mõstet vaimustusega edasi arendanud: Iga inimene, ka tema, Aleksander Vaaren. Tema peaks astuma nende tuhandate ja kümnetuhandate ette ja hävituse ning tooruse lõpetama. Ta peaks kahe vaenlase väe vahele astuma ja rahu kuulutama. Rahu kogu maailmale! Rahu kõigile inimestele! Lõpp tapmisele! Helistatagu kiriku kelle, helistatagu ööd ja päevad! Pangu rahvad end piduehteise! Aleksander Vaaren on maailmale rahu kinkinud! Ei enam sõda, ei enam tapmist, ega hävitamist! . . . Rahu, igavene rahu!

Aga ta ei teinud suudki lahti, et tapmise ja hävitamise vastu rääkida.

Ta pidas seda teiste asjaks. Tema jaoks oli see raske, suur ja hädaohtlik ülesanne. Lastagu tema koju, tema tahab ainult ära elada, muud midagi. Sõrmegi ei liigutanud ta verevalamise vastu võitlemiseks. Ja kui aeg kätte jõudis, ei olnud tema, kes verevalamise lõppu ja rahu kuulutas. Neid, kes seda kuulutasid, tapeti ja poodi, aga hirmutada neid ei suudetud! Oleks temagi nende seas surnud . . . Siis oleks teadnud, mis eest.

Ehk antakse veel täna öösel armu. Kõrge ülemus saab kolme mehe surmaotsuse. See ei lase teda rahulikult uinuda. Temalgi on ehk naine, on lapsed. Need ei nälgi küll, aga ometi on nendegi pärast muret olnud . . . Ja voodisse heites, pimedas, kujuneb kõrge ülemuse silme ette surmamõistetu, kolm surmamõistetud. Pimeda kartseri niiskel põrandal ootavad nad surma . . .

Ja kõrge ülemus ei saa sest pildist lahti, näeb ikka selgemini nende surma-ahastust, näeb nende moondunud näoilmet, näeb silme ees nende surma-ootuse pilte. Need lähevad ikka elavamaks, värvikamaks. Ta näeb end kaagis rippuvat, näeb end seina ääres, püssiotsad rinna vastu sihitud. Ta kargab üles: sääl on ehk õiged surmamõistetud?!

Ta saadab telegrammi, käseb otsuse täidesaatmise seisma panna . . . Otsus muudetakse. Elu on päästetud ja see on pääasi.

Oh, kuidas selle ettevaatamatult öeldud sõna üle keegi seltsimees, vist ka kommunist, kord hirvitas! Inimesi on küllalt ilmas, ülearugi on seda rämpsu. Tahavad ainuli elu hoida, iga hinna eest, orja kombel end alandades, koera kombel sõnakuulelik ja sipelga kombel usin olles, isandatele varandust läbilöömiseks kogudes . . . et aga selle eest oma elu saaks hoida. Et aga oma elu, mis koera elust odavam, alles saaks hoida!

Nii oli see seltsimees, vist üks toores kommunist, hirvitanud ja jäledasti Vaareni sarnaseid inimesi teotanud.

Vaaren tunneb aju kui suruvas raudklambris. Ikka koomale, ikka koomale tõmbub see klamber. Selle nimi on surm, poomine, kaak! Varsti puruneb aju selle hirmsa klambri pigistusel . . . Oh, puruneks ta enne poomist!

Aga ei purune. Jälle näeb ta katkendlisi pilte ja ägab meeleheites, ägab, hoigab ja koriseb, kui tõmbuks juba silmus kaela ümber kinni.

Ta vintsleb maas ja rõhkleb, kõneleb sidumata sõnu, tõrjub kedagi enesest eemale, palub kedagi.

Korn on ülestõusnud, katsub edasi tagasi kõndida, komistab seltsimeeste vastu.

„See oleks pidanud teisiti minema. Veel terve leegioni oleks neid hävitanud! Suuremaid võitlusid oleks näha tahtnud . . . Aga olgu! Poogu ja tapku nüüd meid . . . Eks ole, Loode, mida enam neid hävitati, piinati ja tapeti, seda suuremaks kasvas nende hulk? . . ."

„Kelle hulk?"

„Noh, sinu esimeste ristiinimeste hulk . . . Nii on lugu ka meiega . . . Nad seavad mind homme seina äärde . . . Ja panevad mõni tuhat poisikest vaatama, et neid hirmutada . . . Aga kui need näevad, kuidas ma suren, kiusab ja veetleb see eeskuju neid ööd ja päevad . . . Elagu töörahva riik! Elagu kommunism! . . . Oo, see ei kustu nii pea nende kõrvus . . . Ainult julgest peab

seda hüüdma, julgelt ja kôvasti; mehiselt!" Ja hirmu varjugi ei tohi näol olla . . . Mis arvad, Vaaren, tuled kaasa? Loode läheb teist teed, ei taha meiega ühes tulla . . . Eh, pagana kurb oleks üksi minna. Teine teise kôrval timukate vahel sammuda oleks nii kena! Vaatad teisele otsa ja naeratad: julgust, vennas! Ülemus peab kahjatsema, et seda nalja oma noored poisid vaatama kutsus! See ei lähe nii ruttu neil meelest! Oo, see läheb kalliks maksma! Leidub järeltegijaid!"

Ei, tema, Vaaren, ei lähe kaasa. Ei lähe kaasa selle ega teisega. Temale ei anna troosti selle ega teise ôpetus ja usk. Temal ei ole rôômu kummagi eest surra.

Oli olnud temalgi usk, aga seegi kui pühapäevarüüd: tômbas selle selga kiriku minnes vôi kodus jumalat paludes. Palus ta jumalat hädakordel, palus temalt selgesti, mis hädasti tarvis ja jäi igakord ilma.

Üks väike tuulepuhang viis selle rüü tema ôlgelt ja kunagi ei olnud tal sellest kahju. Uut rüüdi ei olnud ta senni veel mitte leidnud.

Nii oli elu läinud raskes töö ja murede meres, mis ei vähenenud ega kahanenud aastatega, aina laienes ja suurenes. Ähvardas uputada, üle pää lüüa, aga meeleheitlikult sipeldes ja rabeledes jôudis Vaaren ikka hinge sees pidada, enesel, naisel ja neljal lapselgi. Ei vaevanud teda suured küsimused ega rasked probleemid. Oli ainult üks, alati valvav küsimus, mis kôik teised neelas: kuidas ära elada? Seda lahendas ta surma pôlgavalt tööd lôhkudes, päevad otsa keha jôuga, öösitel aju vaevates. Kas oli sääl veel ruumi suuremail küsimusil.

Nii oli läinud sôjani. Aastat viis oli ta sôdinud ja kogu see aeg oli tema hinges ja tema hinge pärast sôditud. Viis aastat on inglid ja kuradid ilusate ja kavalate kônedega teda kiusanud ja tema hinge pärast vôidelnud. Viis aastat on tema hinge vintsutatud, hää ja kurja poole kistud. Ah, ta oleks kellegi

järele läinud, aga ta ei saanud aru, kus hää, kus kuri, kus inglid, kus saatanad, kus jumal, kus kurat. Mis jumala nimel tehti, see kohutas enam kui too, mis kuradist öeldi olevat. Häädus tôukas oma jälkuse ja silmakirjalikkusega, aga kurjus oli ka kole ega suutnud teda veetleda. Môlemate eest vôitlesid inimesed tema ümber kui kangelased ja môlemate eest surid nad julgesti, vaga kannataja kroon pää ümber. Usuti häässe ja kurjasse, tehti kummagi nimel vägitegusid, jutlustati môlemaid, vôideti môlema poole rahvahulke ja viidi neid surma tuhandate ja sajatuhandate viisi.

Aga temale, Vaarenile, jäi ikka arusaamatuks, kus hää, kus kuri, kus ôiglus, kus ülekohus, kus jumal, kus kurat. Ta vôitles selle ja teise poolt, selle ja teise vastu, aga parema meelega ei oleks ta kummagi eest vôidelnud.

Jäetagu tema hing rahule, lastagu teda elada, lastagu nôndagi elada, kui ta sôjani elas. Lastagu elada viletsuses ja vaesuseski. Lastagu tööd teha ja orjata.

Ta oleks üksi oma ainukest ihaldust häbenenud; aga temasarnaseid oli palju. Kôik nad igatsesid rahuliku elu järele. Olgu see elu vilets, olgu kui tahes vilets! Kui aga ära saaks elada...

Oh, kuidas tema-sarnaste üle hirvitati! See on see rämps, mis ilmast ära tuleks hävitada, siis alles vôiks igavene rahu ja ôiglus vôidule pääseda!

„Siis vôib ilmast ülekohus hävitada, kui neid ei ole, kes teda kannatada tahavad, kes teda sallivad, „et aga ära saaks elada!“

Nii oli neile hirvitades suu sisse öeldud. Kantsikutega tuleksid niisugused vôitlusse ajada, see kôige parajam liha suurtükkidele!

Viis aastat on tema hingesse külvatud hääd seemet ja umbrohtu. Ja mis sellest kasvanud, seda ei tunne ta isegi.

Vili ja umbrohi on segi, ja kumb vili, kumb umbrohi, seda ta ei tunne.

Kunas sünnib see homme, kas hommiku vara? Päike on kasarmu katuse tagant juba väljas . . . Tolmunud muru on veel märg . . . Siis viiakse neid siit välja . . . Kaste kasarmu tolmunud ja tallatud murul hiilgab.

Homme hommikul terve polgu ees, nii öeldi. Tähendab: kasarmu ôues. Kuidas sääl vôimalik neid teisi lasta? Pandakse seina ääre?

Ehk antakse temalegi armu ja muudetakse poomine laskmiseks? Teistega seltsis, korraga, üks raksatus, rinnust torkab midagi läbi . . . Lasevad ehk otse vastu silmi, ajust läbi . . .

Vaaren hoigahtab korisedes.

Kes viib sônumi koju? Kuna see sinna jôuab? Tume kuulujutt käib eel . . . Homme, ülehomme on see ehk sääl . . . Kasarmus mäss olnud . . . Kolm meest surma môistetud . . . Nende seas Aleksander Vaaren . . . Kaaki tômmatud. Kaks teist maha kômmutatud . . . Nagu hullud koerad, kelle paranemise lootust pole. Kelle marutôbi teistelegi kardetav . . . Naine minestab kuuldes . . .

Tema jaoks peab kasarmu ôue kaak ehitatama? Kaks posti, ristpuu pääl? Nöör sellest üle, ühes otsas silmus? Teisest otsast hoiab timukas kinni. Pink pandavat jalge alla? Sinna astun ma pääle. Kas ma astun! . . . Mitme mehega peavad nad mind pingile tôstma ja kinni hoidma . . . Oo, see on kui sea sulu latile tôstmine tapmise eel . . . Siis lüüakse pink jalge alt ehk ma lôin ta vist rabeluses ise, ja jään kôlkuma. Rabelen veel meeleheitlikult . . . Timukas hoiab nööri otsast . . .

Polk vaatab seda päält . . . Noorte nolkide roodud . . . Nad ei unusta seda, Kornil on ôigus.

Oo, saaks ma surra rahulikult, saaks ma mehiselt surra, siis oleks ma kätte maksnud. Nii tahaks ka need noored kord surra, vastu hakates ülekohtule! Vôidelda ülekohtuga, vôidelda mehisemalt kui mina, vôidelda eluaeg, nii pikk vôi lühike kui see on ja siis surra, surra kaagis vôi kuulide all, aga mehiselt, kustumatu pilti tapjate hingesse pôletades.

Oh, kui ainult mehiselt surra suudaks!

Miks ei tôstnud kohe häält, kui sellest aru sai, kui sellest rääkima hakati, esiti salaja, siis ikka sagedamini, kôvemini julgemini:

See ei ole vaenlane keda tapame, see on inimene, meie vend! Miljonid, kes siit ja säältpoolt tapatööle toodud, on ônnetud ohvrid. Kellelegi on see tapatöö kasulik. See keegi istub kaugel seljataga, ôhutab ja ergutab tapmisele ja hävitamisele.

Neil on ôigus, ütles siis Vaaren üksi olles enesele. Ja jatkas sônakuulelikult tapatöid. Tegi seda tööd kui ori, kui hää sulane, hoolega, agaralt. Et aga temaga rahul oldaks, et aga tema ära saaks elada.

Kuulas isamaa-laule, kuulas pühalikke palveid, nägi viiruki suitsu taeva poole tôusvat ja häbenes kahtlemist.

Ôigus ja ôiglus on tema pool! Kas on?!

Siis tuli hinges pööre, lôpulik ja jäädav.

Vaenlane kogus jôudu. Vôitluse ägedus kasvas. Siin ja sääl tuli taganeda. Kôik mis käepärast, visati tulle. Otsustav lahing algas. Ei olnud enam päeva ega ööd. Päike oli Kiideonis seisma jäänud, teda ei olnud suitsu pärast näha. Kuu vôis Ajaloni orus seista. Tedagi ei olnud öösiti näha.

Vaaren liikus kui liivatera murdlaine veeretusel.

Teda pillutati lainest siia ja sinna, ühes kümnetuhande teise liivateraga.

Kôu ja välk, raua ja terase rahe, maagi puiskas metalli ja tuld.

Siis lähenes otsustav silmapilk. Seda ei oodetud ega kardetud, selle vääramatu tulekut vôeti kui saatust, allaheitlikult, ükskôikselt.

Manitseti ja julgustati. Veel môni tund. Ainult môni tund...

Ja kui elavate hulk ikka vähenes, manitseti veel tungivamalt: veel môni tund, ainult môni tund! Abiväed on tulemas,

on teel, on lähedal. Veel mõni tund, siis ei puiska maa enam tuld ja pilvist ei sada metalli. Siis ei kasva enam maast neid raudpäälisi saatanaid, kes jookstes, roomates, hiilides maa all ja maa pääl läheneda püüavad. Veel vähe aega, siis kasvavad seljajatagant leegionid välja, täidavad kraavid ja kaevikud. Siis hakkab vaenlase pääle tuld ja metalli sadama. Siis lõhkeb maa ja neelab tema leegionid. See on võit, see on lõpp.

Ja Vaaren joobus veel kord võiduhimust, unustas surmahirmu ja eluhimu. Ihaldas ainult võita.

Miks ei surnud ta siis selles joovastuses!

Missugune ilmatu rida elamusi on tema, väikese inimese elus olnud! Homme kustutab nad timukas, nagu koolipoiss õpetaja käsul täiskritseldatud tahvli puhtaks pühib. Ja eks ole tema elu olnud tahvel täis varesjalgu!

Loode tõuseb üles ja katsub pimedas kõndida.

„Kas su usk kõikuma lööb?“ küsib Korn.

„Ma tean, et mu lunastaja elab.“

„Kakstuhat aastat on kõik endist viisi läinud, hoolimata sinu lunastajast. Kurjus ja vägivald ei ole vähenenud . . . Inimene tapab inimest, miljonid saadetakse miljonid tapma . . . Ja ikka veel lobisetakse lunastamisest selle läbi, kes ristil suri . . . Et ta hää mees oli, selles pole kahtlust. Et talle ülekohut tehti, see on ka selge . . . Aga ülekohus tuleb tule ja mõõgaga ilmast ära kaotada . . .“

Korn sai ise oma sõnust äritatud. Ta karjus kui miitingul.

„Need, kes ülekohtu vastu võitlevad, peavad mõõga, püssi, pommide ja granaatidega võitlema! Mitte aga ristiga. Rist on ülekohtu ja orjastuse ilustavaks ehteks. Siin mõõk, sääl rist, — kes ülekohut ilmas hävitada tahab, kes kurjale vastu tahab panna, see valib mõõga! Kes vägivalla tarvitajaid julgustada tahab, see ronib vabatahtlikult ristile!“

„Issand, anna talle andeks, ta ei tea mis ta räägib,“ palvetas Loode vaikselt. „Anna rahu temagi hingele!“

Järsku langes valguse helk kartseri. Kôikide silmad pöördusid trellidega akna poole, nagu oleks sinna ingel ilmunud. Kahanev poolkuu oli seljakile pilvede keskel, kui lootuseta haige valgete patjade vahel.

Nad vahtisid kolmekesi kôrvu läbi trellide. Ei olnud hingamistki kuulda.

Vaaren mälestas end lapsena. Sauna pôrandal olid hilja ôhtul valged ruudud. Ta istus neisse ja vahtis kuu palgesse, vahtis sennikaua kui meel haledaks läks ja nutt pääle tuli. Hiljemini, suuremaks saades, valis ta kuuvalgil ôhtuil üksildase koha, vahtis säält seda kahvatut palet taevas ja ootas mingisugust imet. Ootas enese kadumist, enese taevasse, kuu juure tôusmist. Ootas mingi saladuse avaldamist . . . Kaugel aga haukusid ja hulusid koerad. Nemadki vahtisid kuud.

Homme öösel on ilm temal pime. Ei näe enam kuud. Ei igatsegi enam teda näha. Imelik, imelik! . . . Kôik need targemad inimesed on talle seletanud, et imesid ei ole . . . Et saladusi ei ole, et kôik on selge ja arusaadav. Aga üks pilk kuu palgesse — ja ta usub imet teist, suurt saladuste ilma. Siin ei sünni imet. Ei vôtta kuu teda üles. Ei saa ta haihtuda ôhus. Ei aita usk ega kirgline palve. Aga sääl, teises ilmas algavad imed. Homme vôib ta pilvede taha kuu juure lennata, vôib säält ilma vaadelda. Kas vôib?

Läänest lähenes mustjashall pilv valge siidise palistusega ja kattis kuu. Kartser oli jälle pime, aga veel vahiti vaikides raudsete nelinurkade vahelt välja.

Vahiti kaua, kunni silmad väsisid ja Vaaren jälle pilti homsest hommikust nägema hakkas.

Tuldakse sisse ja kästakse välja astuda. Kas ta läheb ise vôi laseb end vedada ja paneb vastu? Vôi palub armu! Palub ja karjub . . . Oh, häbi ja alandust!

Uksele koputati tasa.

Kartseris ei kuuldud hingamistki.

Koputati uuesti.

Korn tôusis üles. Kuuldus sosistamine.

Loode katkestas palvetamise.

Siis mattus avaus ja Korn istus maha.

„Seltsimehed, vôi mis kurat te olete, sosistas ta pônevuses: Olge valmis! Olge valmis! Kôik vôib veel hästi minna! Viie vôi kümne minuti pärast avaneb uks, ja siis, seltsimehed, siis olge mehed!"

„Issand mu päästja ja jumal!" hüüdis Loode.

„Jäta oma plära, seekord päästavad sind kommunistid, aga mitte jumal."

Aga Loode ei kuulnud tema südamest ja suust voolas tänu.

„Jäta saatanas! . . ." ähvardas Korn ja seletas:

Uks läheb lahti. Vahi käest haarab tema revolvri. Annab mône hoobi. Teised jooksku senni edasi, vôtku teiselt vahilt revolver, andku môni hoop. Vastu ei panda. Väljas on vahid, need maha lüüa, kui ees on. Käega, revolvri päraga . . . Pauku pole tarvis teha.

Siis otse idapoole, metsa. Revolver kätte jätta . . .

Vaaren kahtles: kui jääda! Jääda, ja vaikselt ülemust oodata! Halastust ja armu paluda! Ei pôgenenud, olen süüdlane, karistage' aga kinkige elu! Andke armu!... Teised pôgenesid, mina mitte!

Oodatakse pool tundi. Jälle sosistatakse ukse avausest, antakse juhatusi. Korn seletab seltsimeestele, kordab, kinnitab, julgustab. Korridoor on mitme käiguga. Hoolsasti tähele panna.

Oodetakse veel.

Siis koputatakse. Olge valmis! Raudsed hinged krääksuvad. Mehed värisevad. Uks on praokile. Tulge!

Korn kargab välja. Loode järele. Vaht saab hoobi ja langeb, Vaaren hüpab temast üle.

Pikas hämaras korridooris müdin ja varjude heitlemine kauge ähmase laterna valgel. Veel langeb üks vaht Korni rusika all. Vaaren hakkab ühe vahiga maadlema, saab sellelt revolvi ja võtme, käänab ukse lahti. Eemal korridooris on müdin. Vist kindlustab sääl Korn ja Loode seljatagust.

Vaaren kargab välja. Väljas suveöö hämarus. Vahi hüüd. Kaks pauku. Vaaren lendab edasi. Veel kaks pauku. Kära, kisa, hüüded, paugud . . .

Vaaren lendab edasi. Selja taga müdin. Paugud, kisa hüüded: „Põgenevad! Võtke kinni! Metsa poole!"

Paukude ragin. Sammude müdin lähineb, lähineb . . . Vaaren vaatab selja taha —

Sõdur sammu kümme taga. Vaaren lendab hingeldades.

Seisa! hüütakse otse selja taga. Siis pauk, veel pauk. Vaaren võitleb eneses: kas lasta põlvili? Anda vangi? Paluda armu? On veel armu loota?

Ta peatab järsku, pöörab ümber, laseb põlvili, tõstab käed . . . Tõstab revolvri. Pauk . . . Sõdur langeb.

Teine lähineb sammu kümne tagant! Vaaren jookseb ja väsib. Peatab. Pöörab ümber, tõstab revolvri. Pauk. Sõdur karjatab ja langeb.

Vaaren jookseb edasi. Mets ei ole kaugel, mustab, varjab. Selja taga tõmmati hämarusse tuliseid jooni, raksud kajasid metsast pikkamisi tagasi.

Vaaren oli pimedas puie vahel. Hing oli kinni jäämas. Tahtis maha heita ja sündida lasta, mis sünnib. Las võtavad, las veavad, las viskavad kartseri — et aga puhata saaks. Ei ole jõudu edasi minna.

Aga homme hommikul . . . Silmapilk on jälle jõudu jooksmiseks. Jämedate tüvede vahel otsib ta teed, käed ette sirutatud, komistab kändude otsa, kriimustab silmi, aga valu ei tunne ja jalad veel kannavad.

Mets ei ole sügav ega suur. Ta teab seda. Warsti piiratakse ümber. Peetakse kui hundi pääle jahti ja tabatakse ela-

valt või surnult. Edasi! Metsast läbi, suurtele viljaväljadele, säält nad ei leia. Puuduvad koerad, muidu oleks varsti jahi saak käes. Aga koeri neil ei ole terves polgus. Missugune hooletus!

Vaaren kuulab. Paugud on vaikinud. Arvad hüüded.

Kus on Korn ja Loode! Metsas ei ole nende jooksu kuulda. Pääsesid? Lasti jooksul selja tagant maha? Langesid silmili mullasse, unustasid viimase hüüu: Isa anna andeks! . . . Elagu kommunism! . .

Vaaren komistab kännu otsa ja langeb maha. Ei suuda enam tõusta. On nii hää lameda, silmadki kinni panna ja unustada, mis taga ja ees.

Ta on pimedas lossis, kivisammaste vahel, kõrgete võlvide all. Käigud sammaste vahel on otsatud, kuhu nad viivad, ei tea. Kaugel kõnnivad kuulmatult verejänulised sõjamehed, nikerdatud kilp paremas, ähm latern pahemas käes. Hallid kiivrid silmile vajutatud, sinelid maani.

Aga neist eemal hiilib printsess, laternat mantli hõlme vahele peites. Käib kummarkile ja kobab vahel käega oma ette.

Vaaren tunneb teda. Tema nimi on Halastus. Ja nägu, millele hõlme vahelt laterna helk langeb, on kui Kivilame noorel perenaisel, kui see tema vastu veel hää oli ja valguse kiireks hallis elus. See otsis teda kord salaja talli lakas latern hõlma all , . . Jah, see on Kivilaane perenaine, kes teda armastas, tema nimi on nüüd Halastus, ta tahab teda tagaaetut ja põgenejat julgustada ja kätt pidi lossist välja talutada. Teda peasta timukate käest. Nüüd on ta jälle hää, armastab teda, Vaareni.

Ta langeb põlvili Halastaja ette ja suudleb tema mantli hõlma . . .

Pauk metsa serval.

Vaaren ärkab, kargab üles ja jookseb jälle. Jookseb lookledes, tüvesid põigates, aga õiget sihti hoides. Jalad käivad kui automaadil. Aga edasi, lennates edasi!

Tüvede vahelt vilgatub punast helki.

Metsa äär on lähedal. Juba lööb valgemaks.

Vaaren peatab.

Kui nad juba ees ei ole? Ta hiilib tasakesti edasi. Peatab ja kuulatab. Läheb jälle. Ta on metsa ääres, peidab end tiheda kuuse pôôsa taha. Ees on viljaväli ja selle kohal veripunane agu. Kaugel kuuldub kapjade müdin. See lähineb. Vähemalt kaheksa kapja.

Kuuldakse kônetki.

Hobused lôôtsutavad traavides, mustad kogud kihutavad mööda, müdin kaugeneb.

Vaaren ronib neljakäpukil üle kitsa tuura ja kaob kraavi perve pôôsastesse. Siis kraavis, väljas veert mööda edasi, seisates, kuulates, jälle roomates, higist märg ja kastest läbiligunenud.

Siis pöörab kraav viljaväljade vahele. Seda mööda edasi, ruttu edasi! Jumal tôstab idas oma laterna ja valgustab teed tagaajajatele. Jumal on nende poolt, kes teda üles tahavad tômmata ja seda tema nimel teevad.

Aga tema, Vaaren, alandlik wagel, vaevab ja väsitab neid enne. Roomab kraavi pôhjas märjas rohus magavate viljade vahel. Sadanded ratsanikud kihutavad kui hurdad ümber metsa, teised peavad puie vahel klaperjahti. Need on ôpetatud jahikoerad: sääl jänes, vôta, jookse! haara kinni, murra maha! Nônda ôpetatakse kuud ja aastad, päevast päeva! rahulikust kutsikustki kasvatatakse kiskja.

Metsa poolt kuuldus harva môni pauk. Julgustavad ja ergutavad endid inimese jahil!

Vaaren ronib kraavist rukisse, teeb selles poolsôôri, küürukil käies ja kätega kahisevaid kôrsi kôrvale lükates. Tuleb kraavi tagasi, roomab sammu sada. Leiab ristkraavi ja käänab vassakut kätt. Istub kivile, puhkab vähe, tôuseb siis pervele püsti: Jumala verev latern on kauge metsa tagant üles tôstetud.

Rukis ulatab kaelani. Välja kumerus varjab metsa poolt tagaajajate silmi eest. Siin vôib püstigi seista ja ümber vaadata.

Aina suured nurgelised vaibad — paatjad, helerohelised, valvakassinakad. Vassakut kätt maantee, seda teab ta nägemata. Kaugel ees sinab pôldude taga kuusik, paremal pool seljandik, rida pärne tee ääres ja avarad talud haljastes aidades.

Vaaren läheb pikkamisi otse edasi, sinava metsa poole, läbi rukki. Jumal on hää viljavoosi saatnud. Pôllumees vannub sôimates tallatud raa pärast. „Kes, kurat, siin kooderdanud! Môni linna vander vôi untsantsakas oma libuga!" Selle pääle tänab ta jumalat hää saagi eest. Ja talvel, kui aega üleliiga, kiidab ta Loojat iga kôhutäie eest. Annab isegi Vaareni lastele, kui need kerjama tulevad, palukese ja manitseb neid.

„Isa oli üleanetu, hakkas jumalast seatud ülemusele vastu. Tômmati oksa kui koerapoeg. Vôi teistki hääd nahka saab! Sähke tükk leiba, kas ma kidsi olen! Olge sônakuulelikud ja alandlikud, kartke jumalat, leivavanemaid ja ülemaid! Siis käib teie käsi hästi siin maa pääl."

Ta on väsinud, ei ole tigedust ega teravat vaenu kellegi vastu. Ei ole suurt vabaduseiha ega pôgenemise hoogu. Märjad riided kleepuvad ihu külge, jalad on tuimad. Kui käima pandud automaat rühib ta pikas rukis edasi. On ida sihi vôtnud ja läheb, pää kummarkile, kätega sahisevaid kôrse kui ujuja wett kôrvale lükates.

Korraga kaovad kôrred ja jälle kraav. Jälle kaotab ta jälgi, käib mööda kraavi ja kaob siis rukkisse. Hinges on tuimus, ükskôiksus, kehas rammetus. Pikali tahaks ta heita — tulgu mis tuleb! Saatuse hooleks end jätta — las tabavad, kui leiavad!

Kui sagedasti ei olnud ta pikkil sôjakäikel palju enam väsinud. Oli kuuma päikese paistel pooled päevad käinud, maha langemist, môistuse kadumist ootanud. Aga hingesse ei tulnud iialgi kahtlust — kas minna vôi maha heita. Ülemuse käsk oli: edasi minna! Ja sellest oli küll. Läheb edasi, kunni langeb elavalt vôi surnult. Ei kahtlust ega kihklemist.

Nüüd ei ole aga ülemuse käsku. Ja enese käsk ei ole vääramatu Ta on kuulnud põgenemislugusid, uskumatu raskeid, imelisi. Kui suur on inimese jõud, julgus, osavus ja vastupidavus võitluses vabaduse eest! Kas on aga tema vabaduse väärt, kui juba väikse väsimuse pärast valmis on maha heitma ja vabadust hädaohtu jätma! Ta on kui laisk sulane, kui teomees, kui palgaline!

Järsku lõpeb rukis — ees on pehme haljas linaväli kui roheline järv. Selle taga sinakas kaeraväli, siis vist heinamaa ja selle taga kuusik. Siin tuleb roomata ja käperdada, võib olla, verstade kaupa . . .

Vaaren kaotab lina ääres jälgi, läheb siis tagasi rukkisse ja heidab pikali. Leidku ja poogu! Nii mõnus on küliti lamada, käed pää all ja jalgu puhata.

Minuti viie pärast on tuim valu jalust kadunud, aga ajust ka ükskõiksus ja tuim rahu. Ta kuulatab . . . Rukis kohiseb . . Tõuseb püstakile. Kerge lainetus käib üle välja. Kedagi pole kusagil.

Ei, ta ei mõista ka rahulikult laiselda.

Uuesti heidab ta pikali. Pääd hakkab jälle see raudne võru pigistama, pikkamisi, ikka tugevamini, ikka valusamalt. Ta haarab kätega meelekohtest kinni, nagu tahaks seda nägematu ja olematu võru katki tõmmata.

Ah, see on poomine — surm, paratamatu, vääramatu. Sellest ei pääse. Miks ta põgenes! Praegu oleks see juba mööda, lõpp kõigil kannatusil! Ei väsinud jalgu, ei rahutust, hirmu ega seda raudset võru pää ümber, mis aju puruks ähvardab muljuda.

Kus Korn ja Loode? Saadi kätte elusalt, viidi tagasi, seisavad praegu seina ääres, õõnsad rauad vahivad otse silma. „Isa, sinu kätte . . . Elagu kommunism“. . . Raks! Ots.

Mitte enne seisatada ega puhata, kui temalgi on oma viimane sõna leitud. Enne peab ta leidma usu, siis võetagu kinni, piinatagu, tapetagu, poodagu risti või tõmmatagu silmusega üles.

Ei tunne hirmu, ei kannata valu, ei himusta elu, ei kahjatse ega karda. Näeb oma jumalat, oma kôrget ôpetajat, näeb teda kasarmu punase katuse akna avauses, silmad liikumatud, näojooned valus tardunud: Kas sureb jünger vääriliselt ja külvab seemet värisevatesse südametesse! Näeb kaugel pilverankade vahel oma jumalat ja ôpetajat. Kes ka maa pääl inimesena elas, aga looma hirmu eneses ära vôitis ja hirmuta suri kui jumal. Vôi kui saatan! Uhkelt ja julgelt! Ja tapmine oli asjata, tapjate suureks meelepahaks!

Peab leidma jumala, enne ei peata, ei väsi, ei andu nende kätte! Tal on ôigus pôgeneda, end peasta, ta otsib jumalat, ja senni kui see leidmata, ei tohi teda keegi surmata!

Rukis kohiseb. Vaaren kargab üles ja hiilib üle lainetava välja. Ei kedagi, ainult tasane tuul läänest.

Vaaren hiilib rukkist välja halja linapôllu ääre. Sellest üle ei saa, roomateski on ta nähtav. Läheb kraavis pahemale poole, läheb tükk maad. Siis mööda kraavi linaväljasse. Just nagu tema jaoks on need pôgenemiskraavid kaevatud. Rooma kui vagel päevad ja ööd . . .

Keset linavälja tôstab ta kraavist pää. Pahemal pool lennutavad vilja mööda kaks ratsanikku, nagu ajaks teineteist taga. Otse edasi metsa poole, temale ette.

Seljatagune mets otsiti vist juba läbi . . .

Mis neil kihutades südames? Kas armastus isamaa vastu. Vôi jumalakartus, see tarkuse hakatus? Vôi pime kohusetunne ülemuse ees? Vôi on nad kui jahikoerad, kes jänese pääle lahti lastud ja nüüd saagihimust pôlevad. Saak saab aga isandale. On see hääs meeleolus, viskab näritud kondi vôi sônnikuse sisikonna agarale ja truule hagijale.

Vaaren lamab kraavis. Aega on, enne ööd ta metsa ei lähe. Jääb siia lamama. Laseb päikesel märgi rôivid kuivatada, otsib usku ja suurt ôpetajat, kelle palgesse vaadates vôiks surma hirmu unustada.

Ta on kuulnud palju ôpetusi viie aasta jooksul. Talle on räägitud suurist asjust, mille eest vôideldakse ja surrakse. Aga temale olid nad vôôrad. Temale ei saanud ükski neist armsaks. Tema môistus oli nôrk, et valida üht neist ja heita teised ära.

Suured ilusad ôpetused olid ta kôrvu kostnud ja hinge lainetama löönud. Nii hää oli neil lainetel end tüki maad kanda lasta, ükskôik kuhu. Siis aga tuli kahtlus, ta heideti uskumatuse kuivale kaldale.

Siit vaatles ta kahetsedes teisi, kes tormisel merel end kôrgeist laineist kanda lasksid ja joobunult vôidulaule laulsid. Hukka saavad nemadki, kaovad lainetesse jäljetult, igavesti! Aga ilus on nende surmasôit tormis ja lainete harjul.

Temagi oli kord laine harjal. Miks ei heitnud see teda siis sügavusse! Siis oleks temagi surnud julgelt kui jumal. Ei oleks môtelnudki surmast, ei oleks teadnud surmahirmu.

See oli otsustava lahingu lôpu eel. Ikka meeleheitlikumalt manitseti ja vannutati: Veel vastu pidada! Veel üks tund! Ainult üks tund! Jäägu paigale, kes veel elab! Jäägu paigale surnud seltsimeeste kôrvale!

Kusagilt kaugelt seljatagant kandis tuul nende kôrvu ja hingedesse vaimustust:

Iga reamees teeb siin ajalugu! Rahvaste saatust määrab iga samm, iga löök, iga pauk, iga kuul, iga pomm. See on kangelaste tund! See on valitute vôitlus!

Kraavid on surnuid täis. Maa puiskab neile mulda katteks. Elavate read on ôredad, ikka ôredamad, katkevad, kaovad paiguti.

Vaaren töötab künka nôlvakul. Kuulipildujad ragisevad puhmastikus. Ümber kaugel ja ligidal puiskab tuld ja mulda. Väike reake mehi. Ohvitser roomab nende vahel. On kaotanud ini-

mese palge ja inimese hinge. On saatanaks muutunud, vaimustab hävitusele, tapmisele, viimase hingetômbuseni.

Kiivrite read kasvavad kui seened lähedalt maast, jooksevad, karjuvad, langevad, kaovad kui maa alla.

Nüüd on ka Vaaren joobunud, on hullumeelsuseni joobunud, tahaks karjuda, mässata, tormata. Peab aga kannatlikult paigal püsima. Ta laulab sôjalaule, vigases vôôras keeles, trööstib naerdes surijaid, tôotab hulk vangistatud vaenlase hingesid kaasas varsti järele minna, aga kôige viimasena. Enne aga hävitada, tappa veel tuhandetena. Oo, see ülemus! Täna on ta ainult takistajaks! Ei luba tormi jooksta!

Vaenlane lastakse läheneda, lastakse julgeks minna, lastakse jooksta, maha heita, uuesti jooksta. Siis paneb Vaaren pôrguliku rôômuga oma metallise koera haukuma.

Vaenlase read ôrenevad ja langevad. Aga kaugemalt kasvavad uued. Nad karjuvad, lähenevad, laskuvad maha, tôusevad, jooksevad, laskuvad . . . Jälle niidetakse nad maha. Ligidal ja kaugel aga puiskab maapind mulda ja metalli.

Ohvitser teeb käega ôhus poolsôôri ja jääb küljeli lamama. Seltsimehed, suren, pange vastu! Jumalaga, vennad!

Vaaren juhatab väikest rühma, selle jäänuseid.

Maast kasvavad uued vaenlaste read. Vaaren laseb nad lähedale, laseb mônekümne sammu pääle. Siis käib ragin ja maa on jälle lage.

Jälle tôusevad nad üles. Ees on ohvitser. Ta karjub, julgustab, manitseb . . . Vaaren vahib tema moondunud näkku. Vaaren vahib talle näkku, vahib ja unustab kuulipritsi . . . Nii lähedal on nad . . . Neil on pisarad silmis . . . Ja näoilme kui märtritel, surres oma jumala eest. Ilus noor mees, teda tabab kuul. Ta langeb. Tôuseb veel pôlvili. Hüüab seltsimeestele julgustust, näitab käega edasi ja langeb silmili.

Kuulipilduja ragiseb Vaarenita. See vahib kui vôlutult vaenlaste näkku, näeb neid langevat, uuesti tôusvat, ilusad noored mehed, julged kui märtrid . . .

Esimesed read on õredad, on ainult riismed. Aga eemalt kasvavad uued read ja lendavad kui pilve vari üle lagendiku.

Neil on õigus, muidu ei sureks nad nõnda! Neil on õigus! Nad surevad õige asja eest! Mis mõte on neid tappa!

Vaaren on murdunud. Tema usk on kadunud. Miks vaatas neile näkku!

Kõrgelt laine harjalt, mis teda võimsalt edasi kannud, langeb ta alla.

Ta pöörab vähestele ellujäänutele selja, hiilib taha poole ja põgeneb. Roomab künka taha, nagu paljud enne teda, hiilib sääl mööda kaevikuid ja pommiauke edasi, tõuseb jalule ja jookseb, jookseb kõigest jõust, surmahirm ja arguse häbi südames.

Abiväe salk tuleb vastu. Vaaren lamab surnuna kaevikus ja laseb nad mööda. Südames arguse häbi. Neil on veel usku. Nad jooksevad, käperdavad, roomavad ja jooksevad jälle.

Las minna! Kord põgenevad nendestki, kes ellu jäänud.

Ah, miks ei surnud ta sääl kõrge laine harjal, kui veel usku asja õigusse ja võitluse mõttesse oli!

Ta ärkab mälestusist. Surm! käib kui välk ta ajust läbi ja ühe hüppega on ta jalul.

Kõik on ümber vaikne. Suine keskpäev, kusagil pole kedagi. Kauge metsa pääl tantsib palav õhk.

Ja unistes jääb ta seda vahtima. Kas ei ole ta praegu seesama karjapoiss, kes aastakümnete eest lõuna ajal kartulist virna kitkus, aegajalt üles tõusis ja metsa ees tantsivat õhuvõrku vaatles! Ta on see! Too on koguni teine, võõras ja tundmatu, kes sõdinud, tapnud, aastaid viletsust ja ülekohut kannatanud, kes surma mõistetud ja põgenenud . . . Tema on see endine karjapoiss ja pelgab ainult perenaist . . . Kohtunikud ja poomine ei puutu temasse.

Kaugel kuuldub koera haukumine, ühetooniline, väsinud . . . Hagijad . . . Just kui karjapoisi põlves.

Siis sööstab ta äkitselt ja haarab südamest kinni. Et see ei lõhkeks!

Need on tema jälgil, need hagijad!

Ta pistab küürakil kraavi mööda jooksma. Varsti peatab ta. Kuhu jooksta! Ega ta koerte eest ometi kaua põgeneda jõua!

Silmapilgu peatab ta. Siis jookseb tagasi. Jookseb kraavi põhja mööda metslooma kiirusega. Jalad ja pää töötavad hirmu mõjul hästi.

Varsti on ta suures ristkraavis, mis maantee poole viib. Pool versta, veel pool versta ainult, siis on maanteel . . . Sääl kaotab jäljed tuhandete teiste hulka või satub varitsejate kätte.

Kraavi põhi läheb pehmemaks, läheb poriseks ja siis — vesi!

Vaaren tahaks rõõmust karjuda. Vette matab ta jäljed! Ta käärib püksid üles ja kõnnib pooleni sääreni vees.

Siis peatab ja kuulatab. Kaugel on kahe-kolme hagija nukrat ühetoonilist kilkamist kuulda. On lähenenud, aga veel kaugel.

Vaaren kõnnib pikkil sammel veest läbi ja pistab siis jooksu . . . Saapad on rasked ja lörtsuvad. Maantee ei ole enam kaugel. Käänaku tagant paistabki juba. Veel sammu sada raskeid jalgu vedada. Siis hiilib ta trummi ääre tagant siia ja sinna poole. Paar logisevat talumehe vankert, hobused sörgivad.

Vaaren kargab teele. Kummale poole?

Ühel pool linn, õiglased kohtunikud, kaak, timukas, surm. Teisel pool sinavad metsad, vehivad tiivega tuuleveskid, vabadus, armas kodu, naine, lapsed, . . . nälg, viletsus. . .

Ta pöörab linna poole ja mähib oma märjad jalad paksust tolmust tallukatesse. Siin mattuvad käik jäljed, hagijas jääb nende lõhna segu haistes nõutult seisma, nuutsub süüdlaselt ja vahib aralt oma peremehe otsa.

Linnasõitja jõuab tema kohta. Kössi vajunud, tolmunud, habendanud mees madalal märsil. Vaaren kargab vankrile. Millega

vôita umbuskliku maamehe südant? Ei kopikut taskus ja lôbus veste ei ole surmamôistetule kerge.

Ei ole kerge pärimiste ja uurimiste pääle vastata.

Kes, kust, miks jalad märjad, käed veriseks kraabitud, kust sôduri riided saanud, kus teenistuses, naisemees, lapsi on, kuhu läheb?

Ja Vaaren peab vastama, kergelt, sundimatult, lôbusalt, naerdes. Ja vastabki nônda.

Elu on meiesugusel inimesel raske, aga maksab sellepärast nukker olla! Maksab muretseda: Näe, neid siniseid rukkililla, kas nemad muretsevad! Muidugi, elu on kui lill, kui rukkikôrs: homme käib sirp temast läbi. Aga täna paistab päike tema pääle! . . Eh, kui palav! Ajame pintsakud maha! . . Silmad mul haiglased, anna väheks oma kaapu! . . Nii! Ja nüüd anna ruunale säru! . .

Kaks ratsanikku lähenevad, peatavad, küsivad, kas sôduririides mees pole vastu tulnud.

Vaaren vastab meeleheitliku julgusega, ratsanikud kihutavad edasi.

Julgus on teda päästnud!

Nüüd satub ta alles hoogu, vaimustatud iseenesest. Kössivajunud ja muredesse uppunud pops saab erksaks. Vaaren jutlustas ôigust ja ôiglust. Ülekohus ja viletsus on sellepärast, et seda kannatatakse, et vastu ei hakata. Mäss, sôda, revolutsioon, tapmine, hävitamine, poomine, iseäranis poomine! — kôik see on lubatud, kôik see on tarvilik, on hädapärane, on igaühele kohustav, et ülekohus ja viletsus ilmast kaoksid!

Nad on linna alevikku jôudnud, laudest tikutopside — viletsuste pesade vahele.

Vaaren kargab vankrilt, annab kübara tagasi, pigistab kätt, tänab. Mees on liigutatud, ei taha kätt lahti lasta.

Minagi kôlban armuôpetust kuulutama! môtleb Vaaren. Nüüd edasi, seltsimeeste juure, edasi peatamata!

Temas on nüüd hoogu ja lendu. Ei ole enam maad jalge all, ei ole enam hirmu tulevikust ega kartust seljatagant! Antagu ülesanne, kôige raskem, mis on! Antagu pomm, mis kôik maa tasa teeb, mis hulga ülekohut ilmast pühib! Edasi! Tema, Aleksander Vaaren, läheb seltsimehi üles kihutama! Magama on nad jäänud vôi tukuvad! Aga sääl linna ääres seatakse mehi seina ääre ja tômmatakse kaaki!

Ta leiab seltsimehed, leiab nad üksikult, laiale pillatult. Ei vaimustust ega lôômavat tuld.

Aeg ei olla veel tulnud. Tarvis olla veel kaua pôranda alt töötada, ässitada, kihutada, koguda ja valgustada.

„Meie pôleme kui lambikesed pühakuju ees," ütleb neist keegi. „Ei tee bengaali."

Vaaren tahab usu kinnitamiseks Suurt Meistrit näha. See sünnib.

Küünal pôleb laual, kollakas leek heljub kui lille leheke. Nurga hämaruses Suure Meistri vahakas ots ja kolletanud ôônsad paled. Liikumatu püha pilt, kivistanud ilme näol ja vôitmatu tahe hinges.

Vaaren kardab teda kui halastamatut jumalat. Tunneb enese hinge avatud kui raamatu. Pikkamisi pöörab Suur Meister lehti ja loeb säält tema elulugu. Kaastundmus viletsuse vastu, aga pôlgus arguse ja alandlikkuse pärast.

Tahaks pôlvili Suure Meistri ette langeda. Tahaks talle pihtida oma kôlvatuse, arguse ja ärkamise.

Ärgu jäetagu üksi. Vôetagu teiste seltsi, vôtku Suur Meister ta ühes, et ta sellega kannatada ja surra vôiks! Ärgu jätku maha! Surmaga tahab ta tôestada. . .

„Eluga peab seda tôestama," ütles Suur Meister pôlglikult. „Küllalt on neid, kes valmis on surema kui koerad. Meil on neid tarvis, kes suure asja hääks vôidelda ja elada tahaksid."

Veel pôlglikumalt kôlab Suure Meistri hääl:

„Mitmed on tulnud meie sekka lubaduste ja tôotustega. Kôige enam on lubanud arad, kes pärast pôgenenud. Kôige

suuremaid tôotusi annud — äraandjad. Aga keegi neist ei ole veel eluga meie käest pääsenud.

Meie ei surma äraandjaid inimlikumalt kui vaenlased. Vôime puua samuti, kuigi mitte avalikul platsil. Sellepärast môelge, mis teete."

„Olen surmamôistetu". . .

„See ei tee meid seltsimeesteks. Môte ja tegu olgu meie teenistuses, iga môte ja tegu aastad, aastakümned, eluaeg, viimase hingetômbuseni. Môelge! Ja siis jääge vôi minge!"

Suur Meister tôuseb üles ja läheb.

Vaaren lôdiseb ôudusest. Tulid teised veel samal ôhtul. Need olid inimlikumad. Heitsid nalja Vaareni imeliku pääsemise üle. Kirjeldasid pôranda-aluse elu mônususi.

Naine ja lapsed! Oo, seda ballasti ei ole ôigel seltsimehel! naersid nad nukralt. Need on kodanlised eelarvamised. Seltsimees — see on ainuke sugulane ja sôber. Seda aidatakse, toetatakse, päästetakse ja surrakse selle eest kui tarvis.

Mindi laiali, ainult üks jäi Vaareni seltsi. Kôik vôib juhtuda, parem ettevaatlik olla. Tabagu ühte, kahte, aga mitte rohkem korraga.

Kui kaua nônda? julges Vaaren küsida.

Seltsimees naeris kôvasti ja halastamatult.

Aastad, aastakümned. Oh, kes teab, kus ja kunas kellegi ots! Kellel kaak, kellel kuul, kellel niiske kong.

Nad lamasid kôrvu voodis, Vaaren ja habemetu noormees, kahvatu kui keldrikartuli iduleht.

Aga loodate, usute ometi vôitu näha? küsis Vaaren.

Kindlasti, vääramatult.

Aga siis hakkas noormees jälle kôvasti naerma. „See on töötamiseks ja kannatamiseks tarvilik, sellepärast usume. Tôepoolest on aga pôhjust uskumiseks vähe. Sajad aastad enne revolutsiooni on inimesed revolutsiooni hääks surma läinud . . . Ei, ei see on kahtlane, et meie uue korra algust näha saame. Aga mis sellest rääkida!"

„Kas nõnda . . . Kas ei ole mõnikord tahtmist tulnud inimese kombel elada?“

„Inimese kombel? . . Kas nõnda nagu meie poojad sääl?“

„Ei, ei! . . Aga rahulikult, vaikselt . . .“

„Nii räägib põllumees meremehest: miks mässata tormi ja lainetega! Aga kes sündinud meremeheks, ei malda enam maal. . .“

Noormees puhus küünla, käänas selja ja uinus varsti.

Olen mina sündinud meremeheks? küsis Vaaren eneselt.

Temal ei tule uni.

Ta istub üksi töölise toakeses. Seltsimees läks juba hommikul välja. Päike ja längus tolmutulbad. Õues mitme maja vahel üksik haljas pärn. Aegajalt viilib lehestikus lind. Räbalais kasimatud lapsed kilkavad muretult.

Milleks see kõik ja milleks tema selles kõiges? Mis on ilus, suur ja kõrge? Millesse pidi ta nüüd uskuma kõikumata? Ilmaparandusse?

Ta haarab kui lainetesse vajuja millegi järele, aga kätte ei jää midagi, mitte midagi.

Millest peab ta kinni haarama? Päikesest, tolmutulpadest, närudes laste viletsusest, linnu laulust või pärna haljaist okstest? Kes võiks päästa! Kes võiks võtta raudse võru aju ümbert!

Nad ütlevad surm! Aga tema ei taha surra, tema ei taha surmahirmus surra! Tahab leida, mis sellest hirmust tugevam. Siis tehku timukas oma töö ja kohtunik mingu rahulikult magama. Õelus on ilmas vähenenud, kurjust on üks puhmas jälle juurtega välja kistud, inimesesugu on õnnelikum kui eila!

Ta katsub meele tuletada, mis talle siin õpetatud. Revolutsioon, töörahva riik, õiglus, viletsuse ja ülekohtu lõpp . . . Tule ja mõõgaga tuleb ülekohus hävitada.

See on teda ennemgi mitmel puhul joovastanud, aga siis jälle haihtunud, tuuldunud, kui vaimustavad kõned vaikisid. Õied viidakse eemale ja nende joovastav lõhn kaob. Pudelid viidakse laualt, klaasid on tühjad ja pääst kaob viina vaim . . .

Ta jäeti siia üksi ja nüüd on ta kaine. Ei näe enam fata-morgaanat vôidukast revolutsioonist, vôitlustest barrikaadidel, ei kuule töörahva vôiduhümnust.

Tema hing on kui paas. On visatud sinna seemne ivasid, aga puuks ei ole sääl ükski kasvanud. Ja nüüd on ta päävarjuta, lage, paljas.

Ööd olid hirmsad. Ta kuulas lähenevaid samme väljas. Need matsid tema hinge rinnus. Igal pool aina luurajad, otsijad, kinnivôtjad.

Jälle poomise pilt, nöör kisub lôôri kinni, aju on kui padrun hôôguvas tules — lôhkemas iga silmapilk.

Ei kusagilt kinni haarata, ümber kôik lage kui ookeani pinnal. Oh miks on mind ära kistud oma kodust, oma tööst, oma orjusest! Laske mind tagasi orjusse, tehke mu koorem tuhat kord raskemaks! Olen loodud rahulikuks orjaks, ärge nôudke minult kangelase elu ega surma! Kas inimkonnal enam orje vaja pole!

Väljas kostavad sammud, käib koja uks . . . Kas aknast karata ja pôgeneda? Ehk lasevad tagant järele — üks ônnelik pauk ja kôik on otsas!

Aga kôik jääb jälle vaikseks.

Homme peab ta teises kohas ööd olema, ülehomme ei tea kus! Ja ikka ootama, aina ootama, kunni tabatakse, veel ööks vangikongi visatakse ja siis nööriga taeva poole tômmatakse.

Ja aastad, aastakümned niisugune pagemine. Pimedas alevikus majade vahel hiilivad varjud. Ühed ees, ôue aidade taha kadudes, teised vähe aja pärast järele, just kui pimeduse riigi varjude mäng.

Siin on kitsas. Siin on ta vangis. Aga vangiski oleks kergem. Ei oleks hirmu järgmise silmapilgu eest. On surmaotsus — homme vôi ülehomme tôuseb ta ôhku — muud muret ei ole!

Siin kuulatab ta hinge pidades samme uulitsal, väriseb kojaukse käimisel, vôpatab valju häält kuuldes, väherdab öösel asemel uneta hirmuhigis. . .

On's see vabadus!

Lastagu ta siit, linnast välja, mis nuuskuritest kubiseb! Sääl kaugel ei ole versta maa pääl ühtki inimest — viljaväljad, mets, haljad heinamaad, päike, sinine taevas, lôokesedki laulavad. Siin ainult laste kisa, kitsas ôues ja uulitsal hiilivad nuuskurid igal sammul. Lastagu pôgeneda, kaugele, vôôrale maale. Ehk kui ta siin asja hääks midagi teha vôib, siis maal, külas, oma vendade seas.

Lastagu ta sinna! Ta käib sääl läbi môisa moonakad, kantnikud ja popsid, kuulutab neile uut ôpetust ja hiilib pikkamisi piirini. Lastagu minna!

Ta lastakse minna.

Kes tunneks veel Aleksander Vaareni! Kudas nad tema näo siledaks ajanud, kulmud silmile sugenud, juuksed kui palvevennal ôlitanud ja riiete poolest tema antvärgiks ehtinud!

Pôues pakk tuliseid kihutuslehti, taskus natuke raha ja külm revolver. Ärka üles, sa rôhutud rahvas! Ärka sinagi, kantnik, moonakas, sulane, pops!

Puutelgedega vankril, tukkuva kantniku kôrval sôidab ta linnast välja, tulised sônad pôues, revolver taskus, südames ei lootuse sädetki. Ei vabaduse ihagi. Surra tuleb, surra tuleb vist pea. Ah, leiaks ta enne — aga mis see on, mis ta enne peaks leidma? Mitu aastat on ta kuulnud sellest kôneldavat. Sôna kôlas vôôralt ja ununes. Aga kujutus lôikas kustumatult meele. See on kui suine päike, kui sinine taevas, kui täht öösel, mida silmitsedes rôômsalt ja julgelt surma mindakse, hirmu unustes.

Ah leiaks tema selle, leiaks ta selle päikese, selle tähe! Näeks ta taevast avatuna, näeks ta kaugel pettepildina uut maailma, kus ei ole ülekohut, viha, pôlgust ega hirmu! Leiaks ta selle suure, selle ilusa, mille eest hirmuta surrakse!

Enne ta ei sure, enne ei tohi nad teda puua, kui tal see leitud! Kes tohib teda enne tappa!

Ta haarab pääst kinni.

Kantnik ärkab.

„Kolm sôdurit jälle surma môistetud,“ ütleb Vaaren.

„Seda oli kuulda.“

Vôi ainult kuulda! tahaks Vaaren karjuda. Oli kuulda ja siis ununes jälle! Oli konna krooksumist vôi sitika lennu pôrinat kuulda ja siis ununes jälle kôik!

„Oled näinud inimese tapmist?“

„Kus ma seda olen näinud.“

„Mis rahvas arvab sellest?“

„Jôukad parastavad, vaesed kahjatsevad. Mis sinna ikka parata. Eks meil ole oma mured.“

„Kas ei ole kunagi muredest lahti saanud?“

„Oh ei, kus nüüd meiesugune. Ei kunagi.“

„Kas ei ole näinud ühtegi inimest, kes kôigist maistest muredest vaba? . .“

Ei vaeste hulgas ole ühtegi näinud. Vôib olla need rikkad. . . Aga vôi meiesugune nende elu teab.“

Vähe aja pärast jätkab kantnik:

„Oli meie pool üks mees, kus ta praegu on, ei tea. See oli alati mureta. Oli tal kôht tühi vôi täis, sôimati vôi löödi, vôeti lahkesti vastu vôi kihutati välja, ikka oli tal sôbralik sôna ja lahke nägu. Ei kaebanud tänase päeva pärast ega muretsenud homse eest. Kui sellest jutt tuli, ütles naeratades: Näe ôhtu taevas tiirleb pääsuke, laulab kaevu koogu otsas oma laulu. Miks minagi peaksin muretsema.“

„Kes ta's oli?“

„Oli kerjus. Käis talust tallu. Vôeti igal pool lahkesti vastu, anti süüa, kuulati juttu . . . Juba aasta eest kadus teine kaugemale teise kihelkonda.“

„Kus ta nüüd elutseb, seda ei tea?“ küsib Vaaren murelikü pônevusega.

„Vôi ta palju paigal püsib. Mulle kôik inimesed ühte viisi armsad," ütleb teine ja rändab edasi.

„Ei naist ega last?"

„Kus nüüd kerjusel veel seda. Armastas väga lapsi ja ütles ikka: mul teiste lapsed kui omad. Lapsed armastasid ka teda ja hoidsid taga."

„Oli ta usklik?"

„Kirikut ja hingekarjaseid ei sallinud. Ütles, kui sellest jutt tuli: Panevad tee kinni, pead tolli- ja vooriraha maksma kui Jumala juure tahad minna. Mis jaoks kirikud — Jumalal ei ole maa pääl korterit ega sissesôiduhoovi vaja."

„Siis ta uskus Jumala taevas asuvat?"

„Näitas käega kord enese rinna pääle ja siis sôôri enese ümber, üles taeva poole ja alla maa poole ja ütles: Näidake üks koht, kus ei ole Jumalat?"

„Aga kui sulle öeldaks: sured homme. Môistaksid siis veel tänase päeva mureta olla, mônd tundigi mureta olla?"

„Kes teab... Ei meiesugune saa päeva ega tundi mureta elada."

„Meiesugune vaene? . . Aga näe, kerjus elab mureta. Elab mureta kui see pääsuke, kes tiirleb ôhtu taeva all ja laulab oma laulu kaevu koogu otsas."

Silm silib lookas rukkipäid, käib üle halja tôuvälja vaiba ja hüppab siis kauge kuusemetsa ladval kui odade real idast kagu poole. Taeva serval on ümarikkest kivest pilve müür. Sellest ronib ta üle ja miski ei peata teda, ikka edasi... Silmapilguks on ta vaba kui môte, hing kaob otsatusse, kôik ununeb...

Miks ainult silmapilguks, ainult silmapilguks! Miks ei saa ta niisugusena end neile puua pakkuda. Vôtku keha, poogu see, arvates, et ka hinge saavad piinata. See lendab kui valguse kiir nende käest taeva poole, otsatusse ruumi . . .

Ta käänab maanteelt rada mööda metsa. On õhtu, kõrgete haljaste seinte vahel vaikne ja hämar.

Ta leiab puie vahel lageda sõõri, langeb põlvili rohule, tõstab silmad sinimustade latve vahelt taeva poole ja palvetab:

Vaim minu sees, vii mind elu või surma poole, vii mind edasi, et ei kahtleks ega kardaks! Vii elu või surma poole! Ärka elule, vaim minu sees, enne kui häbiga suren! . . Ei ole elada osanud, ärka vaim minu sees ja õpeta mind surema! Õpeta mind surema, hirmuta ja häbita. . .

Midagi on ta leidnud. See on nägematu kui tuuleõhk, see on läbipaistev kui valgus, see on kättesaamatu kui taevasina.

Ununenud on surmahirm, kadunud koletud kujutused poomisest ja aju ei suru raudne rõngas. See on kauge maailm, säält ei nähta maad, inimesi, nende ohte ega iseennastki. Kadunud ja ununenud on maine Vaaren.

Ta vahib aineti latve vahelt taeva poole, nagu näeks sääl kõrges sinasse kaduvat lindu.

See kaob sinna, asjata katsub Vaaren teda silmas hoida, teda kõrgusse jälgida.

See kaob ja pikkamisi vajub Vaaren jälle maha. Lennult sinise võlvi all laskub vaim jälle maise Vaareni tagasi.

Oli see rahu unustus, unistus, kujutu nägemus? Jälle on see ilm kadunud ja surma hirm hingest. Kui on jumalus, siis avaldagu end veel. Andku veel sarnane silmapilk, andku neid palju, andku neid lõpmata!

Veel laskis ta silmad üle halja välja, kauge metsani. Ta vahib latve vahelt sinise taeva poole kui otsiks kaugusse kadunud linnu parve. Aga ei ole midagi leida. Pää ümber jälle see raudne pigistav rõngas ja rahutus südames.

Aga siis algab öö. Metsa all on pime ja õudne. Ei ole karta tagaajajat ega tapjat. Aga valla on pääsnud surma hirm ja mässab ajus. Loob pilte poomisest ja viimseist silmapilkest kaagi all. Mässab terve öö kunni metsagi all valgeks lööb. Lühike uinak mätaste vahel on täis nägemusi ja hirmu.

Ei, ennem hädaohtu, ennem vaenlaste hulka, ennem oma tapjate kätte, aga ära siit üksildusest! Kohtunik ja timukas on talle inimlikumad kui see hirm ajus. Selle eest peab ta põgenema, kas või vaenlaste juure.

Aga esiti läheb ta sõprade juure.

Mõisa kandimehed ja Petlema küla popsid ei rääkinud sellest naistelegi. Nii suur ja püha oli neile see saladus. Ja päeval tööl olles piilusid nad Sammiku lagunenud katusega hageriku poole. Sääl oli paos see mees, kes vaeste ja viletsate eest võidelnud ja kelle pää ümber nad kiirte krooni näevad.

Need, kes teda näevad, on päisepäeval kui kuutõbised. Ja teisedki unustavad söögi ja väsimuse, sosistavad kahe kolme kaupa koos, hoiavad naistest eemale ja piiluvad ümberringi.

Sääl kaugel, linnas, on siis jälle midagi sündinud, kui mehi silmusega kaaki tahetakse vinnata. Sääl on midagi vaeste ja viletsate kasuks teha tahetud, ega muidu ei pooda ega maha lasta. On aga veel mehi! Ei karda silmust ega kuuli, aina õõnistavad salaja! Ja palju on neid vist, ega muidu öösel vangikoja uksi avada saa! Mitu päeva on mööda metsi, soid ja viljavälje põgenenud. Näost ära langenud, ei jõua õieti kõneldagi, ütleb mõne sõna ja vajub jälle endasse!

Kui ta jutustaks, kudas sääl lood õige on ja mis nad sääl teha kavatsevad? Kas löövad varsti midagi lahti või? Ja kas sääl palju niisuguseid on? Kolm võeti kinni, mõisteti surma, aga neid on sääl ikka palju rohkem! Neid on praegusel ajal igal maal, kogu maailm kubiseb neist! Ja küll nad varem või hiljem kõik selle ilma korra teisipidi käänavad, nii et meiesugune ka inimese viisi elada võib!

Nii arutavad moonamehed töö vahel salkadesse kogunult, poole häälega ja piiluvad arglikult ümber.

Aga surmamõistetu istub poolpimedas hagerikus ja annab napilt või tumedalt vastusi, lootusetu ilme näol, kui mitte see lohutamatult kokkuvajunud keha. Kui mitte need iga krõbina juures pelglikult vaatavad silmad — siis võiks isegi kahelda, kas

ta on poomisele määratud ja päälegi sôjariistus vastuhakkamise pärast. Tema, niisugune vaikne ja alandlik! Nad ei ole tema nime kuulnud, aga tuttav on neile selle teise kommunisti nimi, kes ka surma môistetud. Kahju sellest mehest, kudas ta igal pool kihutustööd tegi, ikka elu kaalu pääl, ikka surm kannul. Nüüd viimaks on temagi päevad vist loetud!

Ja kihutustööd ei tee see surma eest pôgeneja poole sônagagi, arutasid mehed jälle. Ei pane neile südame pääle ei ülekohtu meelespidamist ega verist kättemaksmist. Ei ütle, kunas tund tuleb ja leegid üle maa käivad, kunas neilgi pihta tuleb anda ja ülekohus juurtega maa päält ära pôletada!

Aga nad ei pahanda, nad ainult haletsevad seda tagaaetud ja vintsutatud inimest. Nad panevad oma piskust natuke kokku ja pistavad selle pikema seletuseta pôgenejale pihku, söödavad, joodavad teda kui venda ja juhatavad teed — ikka kagu poole, ikka kagu poole. Sääl leidub jälle vaeseid moonakaid ja muidki kehvi — kus neid ei leidu! ei need teda hätta jäta! Annavad süüa, juhatavad teed.

Vaaren läks hommiku vara teele, käis kôrvalisi kohti kaudu, mööda metsa radu, inimesi kui röövlid ja môrtsukaid pagedes.

Päike oli juba metsa ladvast kôrgemale tôusnud. Aga seda ei pannud ta tähele. Tema ei läinud värske jôuga ega julgusega edasi. Käeotsas rätikus oli leiba ja silku, taskus natuke raha, aga süda kui närtsinud rohi. Sammud aeglased, käik kindluseta, kui inimesel, kes ei tea, kuhu läheb, kes oma tee lôppu ei tea.

Ta läheb kui kôrberändaja, kes ei usu ees muud kui otsatut liiva. Ta läheb kui palverändaja, kes usu kaotanud pühalinna olemasolusse.

Aga läheb siiski. Leib käeotsas rätikus ja raha taskus häbistavad teda ega lase seisma jääda.

Juba näeb ta juhatatud môisat, juba moonakate maju.

Nemadki vôtavad tema kui tagakiusatud venna vastu, toidavad, katavad, peidavad ja ootavad siis tema suust hirmusônumid vangistustest, karistustest, hukkamistest, aga selle järele ka rôômu-

sônumid salajaist plaanest ja ettevalmistusist suureks võitluseks.

Nad näevad ettekujutuses neid inimesi, kes päeval käivad kui teised öösel, kudas öö pimeduses mehed metsa lagendikule kokku hiilivad, pääd kokku pistavad, sosistavad, metsa piiluvad, sosistavad ja jälle kui varjud metsa pimedusse kaovad.

Nad näevad, kudas poisikese ohtu soldatid neid püsside vahele vôtavad, vangi viivad, näevad neid kohtu ees istuvat, rahulikult kui vagakannatajad. Ja siis viidakse nad uuesti vangitorni, et hommikul hukata.

Aga öösel avanevad vangikoja uksed ja varjudena kaovad vangid metsa. Ja kui nad kätte saadakse ja püssi ots neil rinna ees vôi ling kaelas, siis on nende viimne hüüe: elagu kommunism!

Need on maailma lunastajad ja häbi tunneb igaüks, kes oma väikseid muresid muretseb!

Nii vaatavad nad temagi kui uuest ilmast läkitatud rôômusônumi kuulutaja pääle.

Vaaren tunneb nende pilgud oma südamesse tungivat. Nad näevad sääl aina kahtlust, uskumatust, argust ja äraandlikkust. Nad näevad, et tema see ei ole, ja kes teab, nôrkuse silmapilgul langeb ta pôlvili nende ette ja hüüab:

Oh vennad, ma ei ole see, keda teie otsite! Tahan koju minna, juhatage teed mu naise ja laste juure. Nende pärast sattusin vangi, môisteti poomisele. Ei ole vôidelnud kunagi suurt vôitlust, ei teie ega kellegi eest! Andke mulle andeks ja laske mind koju!

Ta seisatab metsa ääres, ees on kandimeeste onnid kui lamavad pudulojused, kes enam jalgu alla ei vôta.

Sinna vôiks ta rôômu ja trööst sônumit viia kui tal oleks.

Aga tal ei ole neile midagi viia. Ta läheb neilt ainult leiba kerjama.

Sääl kaugel ees on mäeselg, talud, majad, aiad, inimesed pôllul. Selle taga kaugel külad ja linnad, seltsimeeste tuhandetega.

Sääl vôideldakse, vôidetakse, langetakse, surmatakse, poo-

dakse, piinatakse ja tehakse suuri tegusid. Sääl naerab inimene surma üle ja tuhandete südamed põksuvad sellest kuuldes. Inimene on suur, on julge, on võitmatu, ütlevad need, kes kangelase surma näevad. Ja kauase kahtluse järele astub neist keegi jälle võitlusse, otsib surma, kiusab saatust, et enese suurust proovida.

Istub otse seljandiku harjale raudkivile ja vahib kaugele ida poole. Oo, kudas sinna meelitab! Ja kudas see kauguse tundmatus hirmutab! Ei ole ta kunagi kaugel käinud omal tahtmisel. Viidud on teda võõraile maile, käsutatud kaugele, — ise oleks ta alati oma koduküla piirides. Niisugune on ta alati olnud, niisuguseks on ta jäänud.

Kui saaks tänapäev siin vastselt sündida! Suureks ja julgeks sünniks ta, hinges kustumatu kättemaksu iha ja võitluse jänu. Põgeneks siit kaugele kagu poole, võõrale maale.

Aastate pärast ulataks tume jutukõmin temast siia ja ööseti väriseks ülekohtune ülemus unetult oma voodis. Siis kõneldaks tema lähenemisest, tema halastamatust kättemaksust kõigile ülekohtu tegijaile. Ainult selle jutukõmina eest põgeneksid tuhanded. Põgeneksid tema kohtunikud, põgeneks ülemus, põgeneks peremees.

Aga Kivilaane perenaine, kes teda ära põlanud, ootaks teda salahirmu ja igatsusega.

Ta tuleks oma vägedega ja mõistaks õigust, ainult õigust. Ei juukse karvagi kõverdaks õigetel. Aga värisegu ülekohtused! Kõik nad kogutakse kokku. Aga üksikult peavad nad vangis istuma. Neile peab võimalus antama oma tegude üle järele mõelda. Üksikult laseb Vaaren nad enese ette tuua. Ta ei istu toredas mõisa lossis ega linnas staabi majas. Oma saunaurtsikusse läheb ta, naine teeb põllul tööd, lapsed käivad võõra juures karjas. Oma saunakambris, vanad tööriided seljas, suuad jalas, istub ta pingil ja võtab suuri herrasid vastu ja ajab nendega juttu.

Kõige päält polguülem Morder. Eks kuuleme, kudas ta peremehe puhkusele laskmist ja tema pool võõrsil käimist seletab! Ehk kudas tema, Vaareni, palve tagasilükkamist vabandab! Kes otse-

koheselt südamest kahjatseb, vôib minna. Kes kavalalt targutama hakkab, sellele ütleb ta vaikselt: kolmanda päeva hommikul.

Muud midagi. Mitte midagi.

Ükskord peab ometi ôigus maa pääl valitsema! Ja tema, Aleksander Vaaren —

Ei, tema, Aleksander Vaaren ei sünni vastselt.

Ta tôstab veel kord silmad kagu poole. Kaugel valendavad môisa majad. Selle läheduses hallid murelikud moonakate eluhooned. Sinna peaks ta minema, uut armuôpetust kuulutama. Milles ise kahtleb. Pôues krabiseb see evangeelium. Aga selle all, südames ei ole usku.

Ei ole usku! hüüab ta kôvasti ja kohkub enese häält kuuldes.

Siis kisub ta ihupôuest kihutuslehtede paki, kisub lahti ja viskab üles. Jôuetult langevad lehed, vaikse tuule käes hilpnedes liivasele teele.

Kartlikult vaatab ta ümber. Ei ole kedagi lähedal. Mitte kedagi. Ei ole vankri loginatki tee käänaku taga kuulda. Ainult haljas tôug kahiseb vaikselt tee ääres ja kaugel lüüakse lôunalokku.

Tômbab pôuetaskust raha, tôstab käe viskamiseks, aga jätab. Katsub ka sitsirätikus leivakompsu ja külma revolvrit püksitaskus.

Naerab siis kibedalt oma abitut Vaareni naeru.

Leiba, raha ja revolvrit peab ta hoidma. Muidu vôib nälga jääda vôi môrtsukate kätte langeda. Vôib enneaegu elu kaotada! Kui kole! Oma elu hoiab ta kui silmatera. Seda käsib tema südametunnistus. Viib oma elu kohtunikkude kätte, need vôtavad selle vastu, kustutavad kui küünla ja vôivad siis jälle rahulikult magada. Tohib vôi julgeb ta oma isandaid pahandada ja oma ainuma vara, oma elu, ära pillata? Kui see päälegi enam tema omadus ei ole!

Lehed valendavad tee liival. Tuul liigutab neid ja ajab kui korratut karja pikkamisi edasi.

Vaaren vaatleb neid ja tôstab veel kord silmad kagu poole. Sääl, ees, kaugel on üks pääs. Aga raske, täis ohte ja vôitlust.

Ei, see pääs ei ole temale. Sääl on vabadus, ehk ka surm. Aga vabadus ei ole tema jaoks. Orjus ja surm — see on tema osa.

Kes seda ütles?

Juba ruttab ta nôlvakut mööda alla. Ruttab kui kihutaks isanda käsk, kui ootaks isanda kuri silm ja sôna. Sina laisk sulane! Kus sa vedelesid! Sina veenusk, kus sa hulkusid! Oled poomisele määratud ja logerdad mööda metsi! Kas sa ei tea, et sul tarvis surra!

Vaaren naeratab kibedalt ja katsub pikkamisi kôndida, pikkamisi, hooletult. Kui koer, kes isanda juurest eemale läinud, lubamatult metsi mööda hulkunud, aga nüüd koju tagasi pöörab, tahtmata, ruttamata, paratamata.

Kes seda ütles: Orjus ja surm — see on teie osa?

Ôige, see oli siis, kui nad ikke heitsid ja vabaks said. Kôik olid joobunud, vabad ja punased. Ei olnud enam ülemust, ei tarvitsenud väriseda! Ei olnud enam seda vääramatut, kes surma ja tapmisele vôis käsutada. Keda veel tappagi, kôik maailm oli vennastanud!

Kui nad aga kainenedes kuulsid, kui nad teada said, et inimkonna vabaduse ja vennasuse eest nüüd alles sôdima tuleb hakata, oli pettumus suur.

Vaaren nôudis nagu tuhanded teisedki kojulaskmist. On veel vähe viletsust nähtud, on vähe sôditud. — See kôik oli môttetu; nüüd tuleb vôitlus inimkonna kôrgema aate pärast.

See vôib kôik olla, aga tema tahab koju, naise ja laste juure. Tahab puhata ja rahus elada. Tahab jälle rahulikku tööd teha. Ja mis vabadus see on, kui teda jälle sunnitakse edasi sôdima?!

Oo, kudas neid siis alandati ja häbistati! Veel praegu kuuleb ta kôrvus seltsimehe sônu:

Tahate uuesti orjusse minna?! Küll isandad teid varsti jälle tapatööle toovad, oma vaenlaste — teie vendade vastu! Teie orjasugu, tahate, et teised peavad teie vabadust kaitsma!

Teie ei taha valida — vabadus või surm! Siis olgu teie osa — orjus või surm! Minge — esiti orjusse, siis surma! Kui aga tapatöid ei ole, siis täitke isandate aite! Ta peab teil selle eest hinge sees. Rõõmustage end tema ilusast viljavoost ja aitade täiusest — ta ei lase teid nälga surra, teie elu on temal tarvilik. Teie hoolitsete tema rippuva udaraga lehma eest enam kui oma naise eest! Tema ramm pudulojus on teile kallim kui oma käimapääl naine. Teie joote endid täis isanda rõõmuks ja tantsite tema meelehääks, kui ka süda enesel nutab. Teie vaatlete jumaldades isandate roppe naisi, teie olete õnnelikud, kui isand teie õde või tütart himustab.

Seda kuulati, silmad maas, ja põgeneti siis öösel, salaja häbi ja alandus südames.

Siis ei läinud ta võideldes surma, nüüd laseb end püüda kui koer!

Vaaren kõnnib metsa raal. Kuivad raod murduvad jalge all. Muidu on vaikne. Aga pääs, sääl ärkab see marukoerte kari nagu iga õhtu. Kuhu nende eest põgeneda! Mida suurem vaikus ja üksildus, seda metsikumalt purevad ja huluvad nad. Mitte surma eest ei põgene ta, oh ei, surma poole ruttab ta, et aga pääseda marukoerte käest. Juba löövad nad hambad ajusse, juba närivad ja purevad seda. Oo, taeva väed! . . Oo jumalad, kui olete olemas, päästke!

Ta langeb metsas silmili, surub otsa vastu niisket mulda ja hulub kui surija loom.

Siis jookseb ta jälle edasi, läbi noore metsa, läbi põõsaste, käte ja näoga lehestikku kõrvale surudes. Pind muutub künkliseks, rada kaob käest. Ta ruttab, kui pureks marukoerte kari kannast ja säärist.

Korraga kaob pind jalge alt. Ta karjatab, kukub, libiseb, veereb, haarab põõsastest ja jääb viimaks rippu: all on weepind kui peegel.

Vaaren toibub ehmatusest ja vinnab end põõsa najale.

Ta tunneb pääsemise rôômu ja naerab kibedalt oma Vaareni naeru: pääsenud, ônnelikult pääsenud, et oma elu surma jaoks alles hoida! . . Veel vähe — ta oleks sügavusse langenud, pind oleks varsti peegliseks tardunud ja kohtunikud ning kôrge ülemus ei oleks tema' surmast kunagi rahuldust saanud!

Järve pind on liikumatu, jahe, klaasine, halastamatu. Haljad ladvad ripuvad sügavusse ja pilved ujuvad pôhjas. Kas ei olegi see teine ilm? Kui hüppaks sinna — silmapilkselt oleks mööda surmahirm! Ainult surmaga vôib seda vôita. Kas ainult surmaga?

Sügavus on veepeegli läbi varjatud kui hauatagune elu. Nad kinnitavad kôik, need targemad ja julgemad: surmaga lôpeb elu, algab igavene tühjus. Kas ei ole aga surm kui see klaasine pind, see vesipeegel tema ees? Sellest ei näe läbi, aga tähendab see, et selle all ei ole midagi?

Ta ronib äkilist kallast mööda üles, ei raatsi aga järvest veel lahkuda. Läheb teisele, madalale kaldale, kumardab palja pääga vee kohta ja kohkub end nähes. Niisugune on vist surm ise! Nägu lagunenud hageriku sarnane, silmad kui onni aknatud avaused. Pôseluud kui lôhutud ôlgkatuse sarikad. . .

Ta tôuseb üles ja naerab:

Auline ülemus, kôrged kohtunikud, vaadake! Aga vaadake ka teie, sajad ja tuhanded nooredmehed! . . Niisugune on Aleksander Vaaren, alandlik ja sônakuulelik oma eluaeg olnud, ükskord ülekohtu eest end kaitsta tahtnud.

Selle eest peab ta nüüd kangelase osa mängima, tema, arg, vilets, mannetu. Seda nôuab ülemus, seda peab täitma! Ja Vaaren täidab seda!

Nagu joobunud karjub ta korraga: Vaaren täidab seda!

Vaadake kôik nooredmehed — ja tehke ükskord ka nii! Ülemus ja kohtunikud peavad ôpetust saama — ja teie ka! Nad tahavad teid hirmutada, aga julgustavad teid! Mulle, viletsale, surmavarjule, antakse suur ja raske osa! Ma mängin teda hästi! Oo, kohtunikud ja kôrge ülemus, mina mängin teda hästi!

Vaikselt lisab ta juure: Aga ruttu, ruttu! Muidu ma raugen! Rutates kaob ta metsa!

Nad istuvad öösel popsi aias ainukese ôreda ôunapuu all. Pops on Vaareni sôber, nii hää sôber kui vaesel vôib olla. Ei kunagi pikki kônesid ega lôbusat vestet. Môni sôna teine teise, elu raskusest, môned kurvad ohked, vaikus ja siis läheb kumbki oma töö ja viletsuse juure tagasi. Aga Vaaren usaldas seda meest, usaldas lubaduste ja tôotusteta. Oli siia tulnud öösel hilja, ei tea isegi milleks.

„Kas vähematki lootust ei ole?" küsib pops.

„Lootus ei kustu, vist kaagi allgi mitte. Aga tean, et see tühi on."

„Miks ei pôgenenud kaugemale, vôôrale maale, kust keegi poleks püüdnud?"

Vaaren laotas abitult käsa:

„Meiesugune ei saa sellega valmis . . . Kôik need raskused vôôrad inimesed, aastate kaupa varjata ja peita end, vôidelda. . . See on meiesugusel üle jôu. Tuled ennem kui süüdlane koer isanda juure, peksku vôi poogu."

Môlemad vaikisid.

Siis küsib pops:

„Tahad enne naist-lapsi näha?"

„Enne poomist! . ." Vaaren katsub naerda.

„Enne . . . enne kui, vôib olla, kinni vôetakse," parandab pops.

„Jah, tômbas siia."

„Ole ettevaatlik . . . Sôdurid valvavad ja peremehed on abiks. . . Niipea kui koju lähed, oled lôksus."

„Siin ammugi teada?"

„Kuidas muidu. Surma-otsus teada ja pôgenemine niisama."

„Mis rahvas ka ütleb?"

„Mis ta ütleb . . . Rikkad parastavad, vaesed on vait."

„Vait?"

„Ja, mis siis muud? . . Praegusel ajal peab ettevaatlik olema."

Vaaren ohkas.

Peab ettevaatlik olema! Las poodakse inimene! Teised ei niitsatagi!

Jälle vaikus. Nagu oleks kôik öeldud, mis neil enne viimast lahkumist veel öelda.

Aga Vaaren ei lahku, kôhkleb rahutult. Midagi on veel öelda. Pops aimab ja ootab.

„Kivilaane perenaisega tahaks kokku saada."

Pops vaatab öö hämaruses sôbra otsa.

„Ehk viid talle sôna. . . Olen surmamineja. . . Viimane soov. ."

„Hää küll."

Vaaren annab lähemaid juhatusi, siis lahkuvad, sônalausumata kätt pigistes.

Kokkusaamine on Kivilaane rehe all — metsa perenaine ei tuleks, seda teab Vaaren.

Ôhtupoole, kui pere tööl.

Nende vahekord oli kestnud aastate kaupa, aga sônaga nimetada seda Vaaren ei môistnud. Ja kui ta seda nimetada tahtis, siis libises see eest ära kui elavhôbe terake sôrme lähenemisel.

Oli see surmapatt vôi püha armastus — selle üle oli ta salajasele kokkusaamisele minnes oma arenematut aju murdnud, aga ikka kahevahele jäänud.

Pimedail sügisöil hiilis ta Kivilombi talu metsa, kui ôige pime, siis isegi küüni ja need ööd näisid kôige heledamad olevat, neid ootes tahtis ise elada ja unustas pilguks viletsusegi.

See algas, — ta mäletab selgesti nimelt algust, — see algas temale enesele ootamata, kavatsemata, nagu vôôra jôu tôukel.

Ta oli asja pärast Kivilaanele läinud. See oli sügisest suve. Ei olnud kedagi kodus, pääle perenaise. Oli ennemgi juba mõni aasta noort perenaist näinud ja salaja imetlenud. Oo, see oli lokkav ja tore kui triiphoone taim, alati õitsev-värske näoga ja lahke naeratusega.

Nad olid kahekesi rehe alla läinud. Toast hiilis sinine suits mööda palke lakka. Oli värske põhu ja niiske ahetud rehe lõhn. Nad läksid tuppagi ja istusid pilguks verevalt lõõmava ahju ette, — perenaine kohendas roobiga tukke.

Kas lõi leitsak nõrgale Vaarenile pähe või rammestas teda kuumus, ta tegi seda, mida iial muidu teha poleks julgenud ega tihanud, tema, arg, häbelik, alandlik Aleksander Vaaren! Kui perenaine oma naeratava näo tema poole pööras, haaras ta tema ümbert kinni ja suudles otse huultele. Vaarus siis oma meeletust taibates jõuetult tagasi. Perenaine oli silmad maha löönud ega lausunud sõnagi. Vaaren ootas, ootas kui karistust. Seda ei tulnud. Siis haaras ta veel korra noore perenaise oma nõrkade käte vahele ja suudles kui hullumeelne. Seekord ei sündinud midagi muud. Säält oli see alguse saanud ja sõjani kestnud.

Sõja ajal oli perenaise meel muutunud. Hoidis Vaarenist eemale. Ja kui kõrvalepõige võimatu, lõpetas kõik järsu ja pahase sõnaga. Asjata olid Vaareni katsed veel lahket sõnagi tema suust kuulda.

Aga nüüd . . . Nüüd läheb ta varsti surma. Kas võib see naine ka nüüd kalgiks jääda?! Ei ihalda muud kui ühe lahke sõna või pilgu viimasel lahkumisel . . .

Perenaine tuli rehe alla. Ta pidi ometi tulema! Ei võinud sääl põgenejat oodata lasta kunni pere koju tuleb!

Tuli ja jäi sõnalausumata eemale seisma. Teisiti oli seda Vaaren oma lapselikus meeles kujutlenud.

„Olen surmamõistetu . . . Põgenen . . . Kaua see ei kesta. . . Võetakse kinni ja poodakse . . .“

Naine vahtis maha, jäine ilme näol.

Vaaren vaikis ja ootas. Aimas isegi sônade asjatust. Aga jatkas kui ennast kiusates:

„Oled mind armastanud . . . Ootan üht sônagi julgustuseks . . . trööstiks . . . Oleks kergem surra. . ."

Naine vahtis liikumatult maha, silme vahel korts, huuled kinni pigistatud.

Vaaren sirutas käe.

Naine seisis liikumatult paigal.

„Ei taha nônda surra... Anna kättki jumalagajätmiseks..."

Naine heitis pôlgliku pilgu tema poole, pööris järsku kôrvale ja läks.

Vaaren karjatas meeletult ja kargas talle järele.

„Säh, siin on sulle tasu! Ei ole oma raha, aga sulle ei taha surres vôlglaseks jääda!"

Paberiraha lendles naise pää ümber.

Pikkamisi läks Vaaren välja vahelt metsa.

Ei ole halastust, ei ole armu! Ainult pôlgus surma eest arale pôgenejale! Olgu, sureb ilma halastuseta ja armuta! Oo, see naine peab kuulma. Peab kuulma, kudas see alandlikuks ja araks peetud ori suri!

Pühapäeva hommik. Päikesepaiste. Vaaren vaatab soo tagant lääne poole, vahib sinasse tôusvat torni noolt, vahib tuttavat kabeli metsa ja ruttab välja vahelt üles.

Ei tea isegi milleks. Ei pane enam vastu tahtmisele. Ootab salajas imet, nagu kôik pääsematud.

On veel vara, kiriku ümber kônnib môni arglik poisikene.

Läheb üle soise aru kabeli. On seda teed oma ema ja üht last matta viinud.

Kabelis kônnivad paariti nolgid ja plikad. Kihistavad naeru ja vallatavad. Teda ei panda tähele.

Otsib ema ja lapse haua kabeli serval pôôsaste vahel. Künkad maaga peaaegu tasa vajunud, hall puuristike viltu. Istub lauast pingikesele ja laseb pää pihkude vahele, toetab küünarnukid pôlvile.

Varsti olen teie juures . . . Ei, ei mitte siin, kusagil kaugel linna ääres, mätta all, ei risti märki ega lille. Pole viga, kasvab rohi nagu mujalgi. . . Aga siiski mõni märk võiks olla, tuleks või lapsed kord. . . Ah, kui nad ei häbene tulla. Isa suri huludes ja vingudes kui koer, lastel häbipuna meele tuletes palgil. Tulevad kord pimedal ööl, otsivad hauda . . .

Ei sure nii! hüüab ta end sirgeks ajades ja rusikaid üles tõstes.

Läbi põõsaste vaatab keegi ja kaob jälle.

Pää vajub tal jälle kätele. Kusagil peab pääsemine peituma! kordab ta kangekaelselt iseeneses. Inimest ei tohi tappa kui ta ei taha surra! Ei tohi!

Ta ajab seda korrates pää jälle sirgu.

Ümber kuulukse tihedat sammumist ja kõne kõmu.

Täna vist kabelipüha.

Kiriku kell heliseb pikaldaselt ja nukralt.

Kui ta läheks täna siin kirikherra abi kantsli, seletaks sääl kogu rahvale oma viletsat elukäiku, oma eksimist ja süüdi, paluks neid kõiki tema eest kosta. Laseks nende ees põlvili ja ütleks neile:

Teil on täna võimalik inimese elu päästa, kõige suuremat häätegu teha! Paluge üheskoos, et mulle elu kingitaks. Mulle kingitakse elu!

Nad naeraksid ja võtaksid ta kinni!

Rahvast kogub rohkem, juba lähevad mõned siit põõsaste vahelt läbi, temast mööda.

Milleks ta siia tuli? Siin võidakse teda tunda. Pool kihelkonna rahvast oli ennem tuttav.

Ta vaatab arglikult ümber. Ära on siit praegu hädaohtlik minna. Igal pool inimesed. Ja iga inimene on tema vaenlane, Jumal ka. Aga südames loodab pääsemist ja halastust!

Oh häbi ja alandust, et ta imet uskudes kui rumal loom põlevasse majasse tungib! Teised oleksid läinud, ammu juba olnudki sääl, kui kõik need viletsad ja vaevatud meeleheitlikku

vabanemise ja kättetasu katset teevad! Kus iga päev algab lauluga.

(Internatsionaali esimesed sônad).

Pasunakoor hakkab eemal pôôsaste taga puhuma:

„Sul, sul Jehoova tahan laulda."

Kogudus laulab kaasa ja Vaaren ümiseb ka. Silmist tilguvad pisarad rohusse.

Jälle läheb inimesi siit pôôsaste vahelt läbi. Môned vaatavad teda ja sosistavad pôôsaste taga. Keegi tuleb tagasi, otsib seismiseks asja, vahib ümber, piilub salaja Vaareni poole.

Ta on ära tuntud, ei ole kahtlust.

Kirikherra pöörab palves jumala poole.

„Halastaja ja armuline Jumal!"

Tunneme seda halastajat ja armulist juba! môtleb Vaaren kibedusega ja hiilib pôôsaste vahelt välja.

Kes te olete? küsib môôgaga mees vastu astudes.

Vaaren pistab jooksu, hüppab üle haudade, pinkide, aidade.

Seljataga jooksu müdin ja hüüded:

Vôtke kinni! Vôtke kinni!

Vaaren satub pôlvitajate ridadesse. Need kargavad üles. Ta pôikab kôrvale ja ronib käpakil kabeli kiviaiast üle.

Taga on ükslausa kisa: Vôtke kinni! Kurjategija! Röövel!

Sadanded jooksevad järele. Juba on ta viljas, laseb sellest küürakil otse läbi, üle maantee, jälle vilja nôlvakust alla soo poole.

Tema kannul kui vôidukas vägi.

Nüüd on ta ka viljast läbi, hüppab üle kraavi ja kaob soo pôôsaste vahele, enne üht pilku tagasi heites.

Roheline väli on jooksjaid täis, kôik enamasti paljaste päädega, poisikesed kôige ees, môned ratsanikud.

Soo on varsti pehme, ratsa ei saa siin kuhugi. Seda teab Vaaren. Ja see kari sääl — ta tômbab nalja pärast revolvri ja kihutab huupi mône paugu tagasi. Kisa ja segadus.

Vaaren lippab kui jänes pôôsaste vahel edasi ja kaob kauge metsa sinas.

Jääb viimaks hingetult seisma, kukub mättale. Kôrvus käib kui väntoreli viis ruttu ja jätmatult:

„Sul, sul Jehoova tahan laulda!

Ees on madal alevik ja hallid majakesed kui pôôsisse pugenud jänesed. Vaareni tômbab sinna, otse keskele. Ehk jääb sääl, inimeste läheduses, see maha, kes teda piinab.

Maja trepil istub vanamees, kössi vajunult. Et veel môni päev sööd ja jood, veel môni aeg orjad ja jumala ôhku raiskad — on sel môtet! Aeg oleks sul surra, vanamees.

Üle uulitsa läheb viletsas riides naine, poisike käekôrval. Kasvata üles, kasvata tugevaks, küll pandakse vendi tapma!

Turuplatsil, vana längu vajunud kôrtsi ees istuvad mehed, suitsetavad ja käratsevad. Nad on purjus, seda kuulub nende hooplemisest. Vaaren läheb neist üsna lähedalt mööda ja vaatab väljakutsuva pôlgusega nende poole. See on teie pühapäeva pühitsemine! Hooplete üksteise ees oma julgusega, kui lakkudes arguse olete unustanud! Homme olete isanda ees alandlikud kui koerad!

„Mis sa siin töllerdad!“ hüüab üks üles tôustes Vaarenile. See peatab ja vaatab väljakutsuvalt joobnu otsa.

„Vala kuradile!“ ässitavad teised seltsimeest.

Vaaren seisab paigal, käed püksitaskus. Tunneb pôlgust nende vastu, tahaks nende pääle kôik oma hinge kibeduse kallata.

„Ma küsin, mis sa töllerdad ja kes sa oled?“

Vaaren seisab paigal.

Joobnu läheneb talle.

Kui peksta üks neist läbi, anda neile kôigile nende arguse eest! Las lüüa mind kakeluses maha! On ots, ei ootamist, ei surmahirmu ega alandavat rabelemist kaagis.

Joobnu on lähedal ja môôdab jôllis silmil Vaareni kôhna kogu. Astub veel lähemale ja hingab talle viinahaisu näkku. Siis sirutab käe:

„Ma sulle, kuradile . . .“

Vaaren lööb talle otse alumise lôua otsa. Sinna lôi teda kord toores ohvitser sôja algul.

Joobnu vaarub ja langeb selili.

Teised kargavad üles ja jooksevad vandudes lähemale.

Vaaren tunneb eneses kiskja vôitlushimu ja julgust ärkavat. Oo, ta ei olegi arg, tarvis ainult algada, tarvis ainult julgesti algada! Kes teab, keegi tema esiisadest on ehk kangelanegi olnud.

Juba on üks tal nina ees ja tôstab hoogsalt rusika. Otse pähe tahab lüüa, keerutades, nagu ratsaniku môôgaga.

Oo, Vaaren on kakelusi ja lööminguid näinud, asjata ei ole ta ka sôjaväelisi harjutusi teinud.

Ta kumardab ja hoop läheb üle pää. Sel silmapilgul lööb ta vastasele rusikaga südame alla. Mees karjatab, tuigub ja langeb.

Kära ja ähvardused lukustavad Vaareni kôrvu. Mehed on poolringis tema ümber, rusikad sirutatakse talle näo lähedale.

Vaaren kargab tagasi, muidu vôivad veel tema oma alla matta.

Mehed lähenevad.

Järsku haarab ta revolvri ja laseb end küüra.

Vandudes taganevad mehed.

„Sääl on teie julgus!“ karjub Vaaren äkilist kihku tundes.

Ta kargab lähemale ja karjub:

„Kes teist julge mees on?“

Kargab veel edasi.

Nüüd annab ta revolvri päraga meestele kuklasse. Need on läikivat terast välkumas näinud ja taganevad selgi küüra tômmates.

Keegi annab talle selja tagant hoobi, veel teise. Parem käsi haaratakse kinni.

Vaaren haarab revolvri pahemasse ja laseb sellega huupi paugu. Ta vabaneb, kôik on eemale karanud. Need on nähtavasti harva pauke kuulnud.

Nüüd on tema seisukorra peremees. Vôtab revolvri paremasse kätte, tôstab üles ja hakkab käsutama.

„Ühtekokku, käed üles!“

Käed tôusevad, visalt, aga lôpuks kôik.

„Pôlvili maha!“

Keegi ei lasku maha.

Vaaren kargab vihaselt lähemale. Vôi ei kuula käsku! Ta laseb paugu üle nende pääde seina sisse.

Mehed langevad vaikselt pôlvili. Mônêd lasevad käed alla! Vaaren kargab lähemale:

„Käed üles!“

Mehed tôstavad käed üles.

„Teie orjade sugu! Röövida ja tappa vôiks teid siin kui pudulojuseid!“ hüüab ta läbi hammaste. „Igaüht teist vôiks ma tappa, keegi ei oleks valmis teise eest surema! Pôlvitage, senni kui ma läinud. Tuleb keegi järele, see elusse ei jää.“

Ei tea isegi, miks inimeste lähedusse tungib. Üksiolek on iseäranis täna hirmus.

On hääli kuulda, laulu, kilkeid, huikeid. Miks ta siit eemale ei pôgene! Ta hiilib pôôsaste vahel lähemale, hiilib metsa servani. Surub värisevate kätega pôôsa lehestiku kôrvale ja vahib säält läbi.

Tallatud murul käib parajasti sôôr valgeid neitsid noormeeste seas. Lauldakse ja paarid tantsivad sôôri keskel.

„Oleks mul üks niisukene vanger,
Kui sel Preisi kuningal —
Trillala, trallala
Kui sel Preisi kuningal.“

Seda laulu oli juba tema lapsepôlves pühapäeva ôhtupooliti küla-aasadel lauletud. Vaaren pühib silmist pisara.

Siis mina viiks teid sinna maale,
Kus need vaesed soldatid,
Trillala, trallala
Kus need vaesed soldatid —“

Haljas rohi sängilina,
Kivi padi pää all —
Trillala, trallala
Kivi padi pää all."

Vaaren tormab kui peletis juuste lehvides põõsastest välja.

„Surm! Surm!"

Neiud kargavad sõõrist karjates laiale, poisid peatavad kohkunult.

Vaaren seisatab pilgu, jookseb põiki üle muruplatsi ja kaob põõsasse.

Külas laguneb jutt laiale: Nähtud vaimu, see hääd ei tähendada.

On juba hiline pühapäeva õhtu.

Ta kuuleb läbi metsa muusikat. Pasunad puhuvad, paugub trumm.

Sinna peab ta minema. Sinna, inimeste sekka! Jumalat tal ei ole, üksi ei suuda ta olla. See sääl, pääajus. See ajab teda taga. Ristitähega ja Issameiega peletati vanasti kuradit. Miks ei ole talle palvet õpetatud ja märki antud, mis surmahirmu peletaks! Miks lastakse inimesed kaitsetult ilma, ei anta neile hädalisematki sõjariista!

Ta jõuab metsast välja . . .

Ees on talu. Kõrgel lehvib lipp.

Vaaren läheneb ja vaatab üle aia.

Näitelaval valgis rõivis naistekoor.

Kõlab isamaa laul.

Vaaren naeratab kibedalt.

Sedagi jumalat ei ole temal.

Vaevalt sai põgenedes võõralt maalt koju, kui isamaa sõtta kutsus. Kutsus ja ähvardas.

Nii on need jumalad ikka.

Armastusega ei ole teda ükski jumal võita katsunud. Miks peaks temagi neid armastama?

Nii ilusti kõlab see isamaa laul! värinad käivad üle keha. Aga teda see enam ei peta!

On värisenud ja pisaraid valanud mitmesugu laule kuuldes. On laulnud vaimustusega keisrilaulu ja keisrite kukutamise laule.

Ta tôuseb aia najalt ja läheb pikkamisi metsa. Las pidutsevad. Tema, Aleksander Vaareni, auks pandakse varsti pidulik paraad toime!

Ta on kodu läheduses ja hiilib ööd ootes mööda metsi. Milleks ta koju läheb? Mis ta sinna viib?

Näitab naisele ja lastele kudas koolja näib. Et see neile meele jääks, et nad — mis nad peaksid tegema? Ühe sôna peaks ta neile ütlema, ühe ainsama sôna. See peaks nende südamesse lôikama kui kirve hoop noore kase tüvesse. Ja tärge jääks sinna eluks ajaks. Et nad teaksid, mis neil teha.

Mis ta neile ütleb? Mis ta neile pärandab? Makske kätte isa eest, kes . . . Mis eest vôitles isa? Ta hakkas ülemusele vastu. Veri lôi pähe, môistus tuhmenes, kutsus mässule! Muidu aga sônakuulelik ja alandlik. Ei asja kiitlemiseks ega hooplemiseks. Ei ka kättemaksuks.

Mis ta viib siit naisele ja lastele, kas kimbu hiliseid metsalilla vôi paraja raudkivi pea lôhkilöömiseks, kes ülekohut julgeb teha? Ta on ise vaikselt eluaeg ülekohut kannatanud . . . Peavad lapsed samuti tegema? Kas lilled vôi kivi? Las peksavad vaenlaste pääluid kui pähklaid puruks, isalt saadud viimase kingitusega?

Kas lilled vôi kivi? Ah, kôik on jäänud tal elus otsustamata, jääb seegi. Jääb otsustamata, kas: armastage vihamehi ja laske endid puua kui koerapoegi! Vôi lööge pääluu lôhki igaühel, kes teile ülekohut teeb.

Ta on kodu lähedal. Siit üle paadiks löödud rukkipôllukumeruse hall saun kui kodujänes, madal, keskelt längus, ühe otsa roovilatid ôlgkatuse alt just kui jänese kôrvad.

Siit käis ta peigmehena laupäeva ôhtuti talu lakka oma môrsja poole. Siis olid siin heinamaal pôôsad ja lepiku serv oli lähemal.

See oli ilus aeg ja laupäeva ôhtud ning ööd veetlevad kui sööt ônge otsas.

Siis läks elu ikka raskemaks, ikka hallimaks. Alati leiva puudus, alati räbalad riided, alati külmetamine sügisese vihma käes ja kodus laste nutt ja naise vaikne ohkamine.

Aga ta armastas seda kui joodik halba viina.

Ta istub maha ja vajub kössi . . . Nopib jalge eest piibelehe ja silitab seda õrnalt, pisarad hakkavad tal veerema. See on tema sõber karjapoisi põlvest.

Ta nutab vaikselt, häbenemata, nagu nutetakse hea sõbra juures. Nutab kunni on pisaraid, tõuseb siis üles ja läheb sügavamale metsa.

Õhtul võib ta siit koju hiilida. Võetagu kinni! Aeg läheneb! Rutem, rutem ots, kõigele! Rutem, pea ees, külma vette! Rutem sinna teise, nägematuse ilma! Kaua hulkudes võib ta oma päranduse pillata ja kerjusena surra! Ta peab midagi pärandama, lastele, kõigile neile noorile mehile, kes tema surma näevad.

Teel kuuldub vankri login, käänaku tagant tuleb hobu nähtavale. Varstika vedruvanker. Kes sääl istub pääl? Sõduri riides. Tuttav nägu. See on Seiskori peremees. Tuleb muidugi külaskäigult. Tema pärast see kõik tuli. Temale anti ülekohtuselt iga nädal võimalus koju sõita, polguülem sõitis ise tema poole külla! Käidi söömas, joomas, ajamas! Aga Vaarenile ei antud luba näljast naist-lapsi vaatama tulla! Sai sõimata, kui polguülemat julges selle palvega tülitada.

Räägime sellest natuke Seiskori Kristjaniga.

Vaaren astub tee ääre. Kergitab mütsi. Kristjan vaatab kõrgi põlgusega.

„Ei tunne ära või? . . See on kena. Siis võib veel ilmas tüki aega elada."

„Vaaren või?" Kristjani nägu muutub rahutult tusaseks. Tõmbab ohjad peatuseks pinevile, laseb jälle lodevile.

„Mõtled, mis teha? . . Kui korralik kodanik, pead mind kinni

võtma! See on sinu kohus! Või tahad ka siin, nagu alati sääl kasarmus, oma kohusest mööda hiilida! Ülemust seasingiga, võinapaga ära osta!"

Kristjan vaatab abitu vihaga väljakutsuvat põgenejat.

„Sul ei ole sõjariista ühes?.. Kahju... Vot, ma annan sulle . . ."

Vaaren võtab revolvri ja tõstab selle otse Kristjani rinna kohta.

„Oled hull!.." karjub Kristjan kahvates ja laseb ohjadki lahti. „Lase revolver alla . . ."

„Tunne surmahirmu, tunne vähe aegagi." Vaaren astub sammu lähemale.

„Appi!" hüüab Kristjan hääletult.

Pauk.

Kristjan karjatab.

Hobune kargab püsti ja pistab tuhatnelja edasi.

Pauk tagant järele. Veel pauk.

Siis istub Vaaren tee ääre ja katsub mõelda.

Mis see kõik on? Mis ta teeb? Mis ta tegema peaks? Kas ikka siia-, sinnapoole jooksma, siia paugu laskma, sinna noaga lööma! Või ongi see orja mäss?! Et viimaks alandlikult neile kätte anduda?! Põgenejat temast ei saa, tuleb ikka ükskord tagasi.

Jalad värisevad, kannavad vaevalt. Istub kraavi pervele.

Milleks see kõik? Nüüd on varsti terve vald jalul. Milleks see jant? Ori mässab. Jandab mõttetult veel enne lõppu. Kõik teed veel lahti, aga ei põgene.

Metsa tagant kuulukse kära.

Vaaren kargab üles. Siis naerab oma abitut kibedat naeru: „Kas ikka tõesti jälle põgenen?"

Tee käänaku taga kuulub kapju plagin.

Vaaren kaob metsa.

Siin on raad tuttavad, siin tihnikud, siin võib end peita.

Ta jookseb ja arutab eneses: kuhu? kui kauaks? milleks?

On see tõsine põgenemine või ainult jooksmine mõttetus hirmus? Et mõni tund veel eluks võita?!

Mets läheb õredamaks, algab põõsaline aruheinamaa.

Vaaren peatab. Kaugel kuuluvad hüüded.

Ruttu, ruttu peab ta otsustama. Revolver on tühi. Padrunid ei ole. Kas anduda neile kätte? Vabatahtlikult? Võtke, siin olen!

Nad võtavad kinni ja hirvitavad. Kui süüdlane koer annab ta peremehe kätte. . .

Ei, veel mitte!

Ta võndib üle heinamaa.

Põõsa tagant kargab keegi välja.

Vaaren karjatab. . .

Hobune, kõigest hobune. Noor, kammitsas kõrv.

Vaaren peatab silmapilguks.

Siis läheneb suksutes sälule, haarab lakast kinni, vallandab jalad kammitsast, viskab pindsaku sadulaks ja kargab selga.

Viimane sõit! Surmasõit! Las ajavad taga!

On jälle metsa raal ja kihutab edasi maantee poole.

Peatab väheks ja kuulatab. Kaugel seljataga hääled, muidu kõik vaikne.

Edasi, nüüd ei ole enam valida!

Külavahe tee, rööpline, lombid hagudega täidetud. Hobune komistab, Vaaren hoiab kramplikult lakast, annab siis peoga mööda küljekonte.

Ees lai maantee. Kuhu nüüd? Silmapilk peab ta otsustama? Sinna poole, kus ootab timukas, kaak, surm?! Või veel kord sinna kauge vabadusmaa poole?! Kust ta korra juba pööris tagasi . . . Et veel korra säält tagasi pöörda?!. Kui aga nüüd edasi kihutada . . . peatamata. . . Kunni hobune nõrkeb, siis metsa mööda. . . Piirini. . . Tagasi vaatamata. . . Kui ta aga poole tee päält jälle tagasi pöörab?!. Häbiga?.. Ruttu... Ruttu. . . Maantee on lähedal. . .

Ta jôuab teele. Ajab mônikümmend sammu linna poole... Peatab siis hobust... See ei ole kerge, ei ole valjaid. Kisub lakka pidi ja peksab käega kôrva ääre... Hobune saab aru ja pöörab ümber... Nüüd kihutab ta teisele poole... Sinna kauge vabadusmaa poole. Siiski, ühe puhuga oleks ta ehk linna jôudnud, linna lähedalegi... Öösel hiiliks linna... Sääl on seltsimehed...

Ees on aga väga pikk ja tundmatu tee... Piir kaugel... Tabatakse ometi...

Hobune jookseb aeglasemalt...

Vaaren pöörab ta ümber ja hakkab jälle linna poole ajama.

Küla teed mööda kihutatakse talle ratsa vastu. Kära, hüüded, môni pauk...

Vaaren jääb kôhklema...

Kas ta jôuab enne külatee otsast mööda?.. Vaevalt... Siis tagasi pöörda?

Ta hakkabki pöörama...

Metsast jooksevad mehed teele otse ja vehivad kätega...

Veel pöörab ta korra linna poole, peksab hobust kontsega ja rusikaga...

Aga juba on ratsanik maanteel ees ja tôstab revolvri.

Vaaren peatab ja haarab ka revolvri... See on tühi, tuleb tal meele. Ei ühtki padrunit...

Hobune kônnib...

Kahelt poolt lähenevad tagaajajad ähvardades, allaandmist nôudes.

Vaaren ronib hobuse seljast maha. Ei tea isegi milleks. Vôtab pindsaku ja ajab selga.

Revolvrid on tema poole sihitud.

Kardab laskmist, poeb hobuse rinna ette, kaela alla... Ei nad seda kallist hobust haavata raatsi...

Ei lastagi... Tuldakse ja vôetakse paljaste kätega kinni. Peremees annab ühe hoobi rusikaga meelekohta, aga mitte väga kôvasti. Veel keegi annab vômmu kuklasse.

Nüüd on juba hulk sôdurid ümber ja rahvast kogub.

Käed seotakse kinni. Ratsamehi on mitu. Vaadatakse hobuseid, missugune kôige tugevam. Tôstetakse vang viimaks ühele selga ja seotakse nööridega sadula taha. Sôdur istub ette. Môned ratsanikud ees, teised taga. Revolvrid käes. Peremees juhatab.

Vaaren vaatab kodu poole.

Mööda külavahe teed katkestab naine jooksta. Komistab, kukub, tôuseb üles, jookseb, kummargile vajunult. . . Köha matab hinge. . . Kônnib mône sammu, käsi suu ees, jookseb jälle. . . Näitab käega. . .

Tema järel, eemal, jooksevad kaks last. . .

„Edasi!" kisendab peremees.

„Naine . . ." ütleb Vaaren ja näitab käega.

Peremees vaatab sinna poole, kôhkleb silmapilgu.

„Mis kurat, hakkame siin veel jumalagajätmise etendust andma! Edasi, poisid! Päeva veeruks linna! Hei! Edasi!"

Traavides kihutab ratsasalk minema.

Vaaren vahib tagasi.

Naine jääb peatama, näitab veel käega. Langeb siis pôlvili ja katab silmad. . .

Lapsed jôuavad talle järele ja jäävad nôutult seisma . . .

Siis kaovad nad haljaste kaskede taha.

Vôidukas meeleolus kihutab ratsasalk edasi.

Vaaren vaikis. Mäss oli temas mööda. Mäss oli maha surutud.

„Nii läheb, kui inimene ülemuse vastu hakkab," ütles peremees. Aga Vaaren ei vastanud.

Ta vahtis kauge taeva sôrva, kus tõmbid pilverahnud kui peata sôdurid hunnikusse olid kuhjatud.

Oli juba hämar kui nad linna jôudsid.

Vôidukalt viidi tabatu ülemuse ette. See küsitelles Vaareni kärkides, ei saanud aga ühtki vastust.

Siis visati vang endisse kartseri.

Ta oli sääl üksi.

Järgmisel päeval hiilisid teated läbi lukustatud ja riivitatud ukse.

Loode pööranud põgenedes välise ukse juurest kõrvale, jooksnud paremale poole ja langenud vahiohvitseri ukse taha põlvili. See viinud Korni eksiteele. Ta jooksnud Loodele järele, arvates, et see õigemat teed välja pääseb. Alles siis saanud eksimisest aru, kui Loode põlvili langenud. Ta annud siis vagale kahjatsejale hoobi pähe, löönud ta pikali, aga põgenemise tee olnud juba kinni.

Hiljemini anti teada:

Homme kell kaheksa, kasarmu õuel, polgu juuresolekul — poomine.

Salaja teatati veel läbi ukse:

Loode saab armu, Korn lastakse homme kell kaheksa polgu ees maha.

Kartser oli juba pime.

Algas viimane öö.

Vaaren istus nurka maha. Ei olnud sängi, lauda ega tooli.

See on viimane eluase. Viletsam kui Seiskori saun. See on eluaegse orjamise ja eksimise palk. Olgu, homme on pääsemine.

Kusagil tema elus peab suur viga olema.

Ta hakkab seda viga otsima. Nii oli ta vallakoolis käies rehkenduse ülesandega jännanud. Kusagil oli viga, tarvis oli see leida. Ilma selle veata oleks lõpp hoopis teine. Ta on ehk palju vigu teinud? Ta on mitukümmend aastat oma ülesande kallal vaevelnud. Tuhanded väikesed vead on lõpu annud: poomine polgu ees, hirmutuseks ja õpetuseks.

Ülemus arvab õpetust andvat. Aga seda peab nurja ajama. Tema, Vaaren, annab homme õpetust. Esimene kord ja viimane kord oma elus. Tema õpetab neid noorimehi surema. See ei ole iga mehe asi.

Nii on see homme hommikul: Hele päikesepaiste. Sõdurite read. . .

Aga kui need korraga liikuma hakkavad. Haaravad püssid jalakôrvalt, tormavad tapaplatsile, piiravad ülemuse ja hüüavad ähvardavalt:

„Ei tohi tappa!"

Nad peaksid seda tegema!

„Oleme süüdi kôik, karistage kôiki! Tehti ülekohut. Ei suutnud kannatada, — koristage kôiki!"

Vaaren tunneb oma näol kibedat naeratust. Olen ma vähe mahalaskmisi ja poomisi näinud! Ei ole kellegi kaitseks häält tôstnud! Aga nüüd peaks minu hukkamise pärast päike pimedaks minema, maa värisema ja kaljud lôhkema!

Ei, ei! Veel ei môista inimesed surra! Neid tuleb ôpetada! Palju, palju tapetakse veel enne ja poodakse! Aga enne ei kao ilmast ülekohus, kui inimesed surema ôpivad. Kui nad elama ja surema on ôpetatud. Nii rääkis Korn, ja see on ôige.

On ta vähe ülekohut näinud? Aga häält pole ta selle vastu iial julgenud tôsta! Rôhutagu, piinatagu, tapetagu, poodagu, — lastagu aga temal elada, siis on kôik korras.

Kannataks kôik vaikselt, et aga elada lastaks.

Aga suuremagi kannatuse ja alandlikkuse juures vôib eksida! Suuremalgi kannatusel on lôpp. Siis on kord enese käes. Alles surma ootes hakkab inimene môtlema! Oo, terve maailm tuleks surma môista, üheks ööks môtlema sundida! Küllap siis leitakse, kus viga on! Tervele ilmale kuulutaks tema, Aleksander Vaaren, täna ôhtul veel surmaotsuse ja küsiks homme hommikul:

„Kas veel endist viisi elaksite, kui teil vôimalik oleks elu uuesti otsast alata?"

Ja kingiks elu ainult neile, kes seda valmis on iga silmapilk ohverdama — ülekohtu vastu vôitlemiseks.

Siis vôiks uus elu ilmas algada.

Aga homme tapetakse ainult tema ja Korn. Ja täna öösel môtlevad ainult nemad elu üle. Ei ole jumalat, kes inimese môtlema sunniks. Kui on, siis laseb ta minna nagu läheb. Rôhuge,

piinake, pooge, tapke! Olge kannatlikud — ja elage viletsasti! Olge ülekohtused — ja priisake. Kes tahab, lasku end rôhuda, kes tahab, rôhugu! Kes tahab — orjaku palehigis isandat! Kes tahab, peksku piitsaga orje!

Kui on Jumal, siis on see ülekohtu Jumal!

Olgu, sureb ilma selleta!

See ülekohtu Jumal ôpetab: Kannatage ülekohut, armastage oma rôhujaid, ônnistage neid, kes teid surma môistavad ja paluge nende eest, kes teid poovad.

Seda ôpetust on kuulutatud aastatuhanded, teda on kasutatud aastatuhanded.

Aga mina, Aleksander Vaaren, alandlik Seiskori saunamees, kutsun välja selle jumala täna öösel, kutsun vôitlusse enesega!

Vaaren kargas üles ja näitas pimeduses ähvardavalt rusikat.

„Tule! Tule minuga vôitlusse, kes sa oma päikest lased armsamini paista rikaste, vägevate, ülekohtu tegijate, rôhujate, piinajate, tapjate ja poojate üle! Kes sa alandlikud, kannatajad ja vagad pimedusse heidad! Tule välja, sa vilets! Sa kardad ennast näidata ja kuulutad end paksuks söönud orjade läbi, kes käivad pikis rôivis, käed risti! Tule välja, ma sülitan sulle silmi, löön oma küüned sulle kôrri, ja rusun oma pôlvedega su rinna sisse! Vôi häbened sa, et su armu nôu on inimesi üles lasta riputada, kui nad ôigust maa pääl julgevad nôuda! . . .

Ta peatas rôveda sajatuse ja kuulatas: nagu ootaks vastuse ilmumist.

Aga kôik jäi vaikseks, pimedus ei annud vastust.

Ta istub nurka ja vajub jôuetult kui rootu vagel kokku.

Kui see raudvôru aju ei muljuks! Kunas lôpeb see öö!

„See on viimane vôitlus . . .“

Aga see vôlla minek! Tee kartseri uksest sinna ja siis see pingile tôus ja silmuse kaela panek . . . Kui ainult jôudu jätkuks!

Tal ei ole jumalat, kes teda toetaks, trööstiks, julgustaks. Olgu, sureb jumalata.

Nägema peavad nad ja kuulma, et ilma nende jumalata surra suudab! Ei ole see aidanud teda eluajal, siis hoidku eemale surmatunnil! Nurja ajab ta nende jumala armu nôu! Ja ülemus ei pea rôômu tundma tema surmast. Tahavad teda ja teisi hirmutada surma hirmuga. Armsad vennad, kes teie reas ümber seisate! Surm ei ole kohutav, tulge julgesti järele! Tulge ôige pea! Viletsus ja kannatused on ainult siin! Üks julge hüpe — ja kôik on seljataga! Nägemiseni, vennad, pidage minu pärandust kalliks! Olen pääsenud!

Nii kôneleb ta kartseri pimedas nurgas istudes.

Öö aga läheb pikkamisi. Aegajalt ärkab jälle see marukoerte kari ja pureb halastamatult aju. Mööda on julguse ja trotsliku väljakutse hoog, argus hiilib jälle hinge ja heidab selle vôidukalt enese alla.

See kestab mône tunni.

Siis hämardab viivuks môistus, aga uni on täis koledaid nägemusi.

Juba ärkab ta ja kargab üles. Aju muljub jälle see raudne rôngas. Hommikul kell kaheksa, poomine . . .

Kas ei ole ühtegi jumalat, pääle selle äraneetud ülekohtu jumala, kes talle rahu annaks! Kas ei ühtegi! Olgu ma viimane, kes sureb jumalata!

Ta langeb akna ette müüri najale, ots vastu niisket kivi. Ainult kivi, niiske kivi suudleb surma eel tema otsa! Oh kivid sääl karjamaal, hallid, sammeldanud! Üks minu hauale! Ehk viidagu mind sinna kivi alla! Lehmad mäletsevad mu haual mälu, kell kôliseb kaelas, lepik kajab, karjapoiss kivi otsas . . . Ta ei môtle surmast. Valmistagu end selle vastu, ainult selle vastu!

Läheks läbi ilma, kerjakott seljas, kepp käes. Küsiks igaühelt: oled valmis surema, praegu, iga silmapilk? — Ei! — Siis möllaku ilmas veel edasi tapmine, ülekohus ja orjus!

Ta ruttab jälle ühest nurgast teise, pöörleb kitsas kongis . . .

Ruttu, ruttu, muidu kaotan päranduse! Ei ole midagi anda neile noorile mehile! Oma lastele!

Vaaren hoigab pikalt.

Kui nad kuulaks, kui nad kuulaks mõne minuti, pool tundi, tunni. Olen lihtne, harimata mees, ei mõista lühidalt öelda! Aga kuulake minu kõnet — teie ei poo siis mind, teie ei poo! Palun põlvili, halastage! . . .

Halastage, õiglased ja inimlikud kohtunikud, olen mitmet päeva ja ööd surma-ahastust ja hirmu üle elanud, sajakordselt olen teenitud karistuse kannatanud!

Aga ei! oma äärmises õiglusetundes ei lase nad end väärata ja vastavad: oled valukarika ehk kümnekordselt tühjaks joonud. Aga sinu päälekaebajad tahavad kättemaksude karikad ja meie, kohtunikud õigluse karika põhjani juua. Et tilkagi maitsmata ei jääks! Siis võime jälle rahulikult magada. Oleme kui kirglised armastajad, kes armastuse sügavust maitsta tahavad!

Et olgu siis, olgu! Joon karika põhjani!

Terviseks, vennad ja — timukad! Olete mulle raske osa annud. Väga raske! Katsun seda mängida hästi. Lähete vaimustuses koju!

Sammud ukse taga, kolin, kõne. Tulevad!

Aga ei tule.

Oo, kudas lendleb silme ees. Piltide sadu, piltide segu! Mis see on: lendab minevik silme eest mööda. Või lendab ta läbi mineviku? Elu on ühtekokku koondunud, lapsepõlv, poisikese ja mehe iga — see ei ole ühes joones seljataga, see on ümber, tema selle keskel. Aeg on kadunud, kõik on silmapilku koondunud. Tihe mälestuste, elamuste rägastik, padrik. Valgust vähe, teed ei ole. Oo, missugune elu! Aga surm peab uhke ja ilus olema!

Pää püsti! Oled Vaaren, eks sa tea, kudas üks Vaaren sureb! Ära pilla oma pärandust! Ära pilla! Kõigile neile lase osaks saada, kõigile, kes sääl maad tammuvad! Edasi, Vaaren, sirgelt, julgesti! Kui kõik nõnda valmis on surema, siis on ilm

lunastatud! Ei enam vägivalda, ei orjust ega ülekohut! Olen valmis, miks viivitate! Algagu pidu! . . . Olete ka teie, targad ülemad, aulised kohtunikud, olete ka teie valmis, kui kord peaks teie kätte tulema? Talusulane, Seiskori saunamees, teie alandlik ori, üks vaikne alandlik harimata mehike, on valmis, on valmis!! Miks te viivitate! Kauaks jätkub mu jôudu!

Varsti on mööda see julguse hoog. Armu, armu tahab ta paluda! Kas nad siis tôesti ei halasta?! Lubab end ahelasse needida, on valmis orjama eluaeg, pidagu ainult hing sees! On truu, alandlik, sônakuulelik. . . .

Kivilaane perenaine vaatab hirvites tema pääle. Tal on ôigus. Niisugune on tema Aleksander Vaaren.

Ta lööb enese ühe nôksuga sirgeks.

Nad kôik eksivad. Ta ei ole ometi niisugune. Eksivad rängasti! Lôpu peavad nad teada saama! Enne on vara otsustada.

Hoiab end sirgel, keha ja vaimu. Aga raugeb siis jälle ja vajub kokku kui rootu vagel.

Kui oleks inimene, kes sônagi ütleks! Kui oleks!

Kes annaks rahu hingele!

„Rahu, rahu!" ägab ta.

Kui siiski annab ehk rahu suur andeksandja, suur . . . mis nimi sel ka oleks! . . . Armastage oma vihamehi, ônnistage, kes teid vannuvad, paluge nende eest, kes teid neavad . . . ja poovad . . .

Vaaren langeb pôlvili.

Kui ehk on siiski suur armastus olemas?! . . . Aga ei, ei! Vôidakse puua rehkendades ja sa tee ônnis nägu, kui paneks ema sind magama! Kas ükski loom vaatab oma tapja otsa armsalt, ôndsalt!

Mis on viimane sôna? Ainult see on tarvilik! Ainult see! Ônnistus vôi needus? Andeksand vôi kättemaks? Kumb on suurem?! Kumb pôrutab tapjaid, et nad ühe öögi teda kôlkumas näeksid?! Kumb on neile sajandille ja tuhandille kohasemaks päranduseks? Kumb trööstib naist ja lapsi?! Kumb aitab ülekohut ilmast vähendada?!

„Pooge, kättemaks tuleb!“ hüüaks ta rusikaga ähvardes.

„Pooge julgesti, jumal annab kôik teile andeks! Tehke julgesti ülekohut, kes nuriseb, seda vôib üles puua, jumal on armulik ja inimene alandlik! Pooge julgesti! Teie Jumal on tugevama ja ülekohtusema poolt!“

Kaugel on veel hommik? Mitu tundi veel elada? Läbi trellide paistab aotaevas, kollane on ta kui lepapark. Oh kui sageli on ta niisugust taevast näinud, enne päevatôusu tööle minnes. Siis tuletas see meele, et raske töö on jälle algamas. Oo rahvad, ärgake, ärgake! Vaadake koidutaevasse! Unustage üheks päevaks oma väikesed mured ja môelge surma pääle! Veel täna, veel täna! Homme tuleb surra teist paljudel!

Kes môistab teist surra? Kellel on teist jumal? Aga ilma on raske surra!

Ta vahib kaua taevasse, mis punetama lööb. Sääl kaugel, kaugel aopunas tunduks nagu rahu. Aga ainult silmapilguks.

Ta hakkab jälle kartserit mööda sôôris ruttama.

Eneses öeldakse nôuandja olevat. Kuula seda, see ütleb, kudas surra.

Ta jääb seisatama ja kuulatab.

Nagu kaugusest kostavad hüüded läbisegi:

„Sure! Sure mehiselt! Palu! Palu armu! . . . Pôgene! Pôgene ja vôitle! Tasu kätte! Tapa, hävita! Palu, palu armu! Lange pôlvili! . . . Hüüa jumalat appi. Teda üksi . . . Elagu kommunism! Isa, sinu kätte! . . .

Ta katkestab ägeda liigutusega selle hüüete segu oma kôrvus. Ei säält ei ole vastust, ei käsku ega keeldu kuulda.

Tulevad?

Vaht lükkab lauakese sisse, seab kandami einega pääle. Valmis vôileivad, singi, vorsti, munaga. Piimakauss. Pudel viina.

Vaaren haarab vôileiva, hammustab . . . Neelab suutäie tervelt alla. Pöörab siis häbenedes kôrvale.

Nii on ta eluaeg rutanud hommikul einet kuugistama, et

peremehe tööd algada. Milleks ta nüüd sööb? Ja milleks see viin?

„Milleks see viin?“ küsib ta vahilt.

„Et surm kergem oleks.“

„Et poomine mulle sama lôbus oleks kui neile? . . .“

„Tänan! Viige viin ülemusele, et surma nähes ei kohkuks.“

Vaht viib eine ja viina ära.

Nii anti ka lahingu eel viina, et tapmine kole ei oleks, et surma ei kardaks! Tahan kainelt surra! Ainult rutem, rutem peaks see sündima!

Käikudes kuuldakse samme, käiakse, kôneldakse. Kas tulevad juba? Nii vara?

Tullakse ukse taha, pööratakse lukk lahti.

„Teie naine on siin,“ ütleb vaht.

„Ärge laske sisse!“ karjub Vaaren. „Ärge laske.“

Küüras naine seisab uksel, vaht astub tagasi.

Nad jäävad kahekesi hämarasse.

„Kas lapsed elavad veel, kas sa neid ära ei ole tapnud?“

„Ei, miks ma ära peaksin tapma?“ vastab naine hirmunult.

Nüüd vaatab ta naist.

„Sa oled mu ema, aga mitte naine! Nii vana oled . . .“

„Need päevad ja ööd, oh Issand Jumal! Ega mind enam kauaks . . .“ vastab naine tasa.

„Oled nii vana kui mu ema . . . Ise olen vist juba vanem kui mu isa. Mida rutem sured, parem . . . Las toidavad lapsi!“

Ei olnud kummalgi midagi öelda, seisid tummalt.

Siis hakkas naine nuutsuma, surus päärätiku nurgad silmi vastu ja langes viimaks pôlvili, ôlaga müüri najale tugedes.

Vaaren ei môistnud sônagi öelda, kôndis pikkamisi väikeses sôôris.

„Käisin ülemuse juures palumas . . .“ algas naine. „Et andeks antaks . . . Ei anta . . . Ässitab teisi mässule . . . Oleks kohe armu palunud . . . Aga pôgenes veel ära . . . Öeldi, ei maksa paluda . . . Oh Jumal, Jumal küll! Mis saab lastest!“

„Ütle neile, et surm on kerge. Et see on kergem kui hüpe külma vette. Ainult natuke julgust. Kui neil see selge, küll siis näevad isegi, mis tarvis teha. Oleksin seda ennem teadnud, teisiti oleksin elanud. Ehk ka üleüldse mitte elanud. Seda ütle neile: surm on tuhat korda kergem kui vilets elu."

„Peavad nad siis ise endid ära tapma?!" hüüdis naine nuttes.

„Mis tarvis ise! Seda teevad teised, niipea kui viletsust hakkavad enesest ära heitma, tehtakse varsti sulle ots! Ehk sa teed teisele otsa ja vôid isanda viisi elada!"

„Oh Issand Jumal küll!" ägas naine ja nuutsus kuivalt. „Saunast aetakse meid välja ... Ja mina ei jôua neid üles kasvatada ..."

„See vôib ôige olla ... Aga mul on täna suur pidupäev. Ära sega, naine, niisuguste väikeste asjadega minu rôômu!"

Vaht teatas, et naisel aeg minna.

Sônalausumata suruti kätt. Naine laskis pea silmapilguks abitult mehe rinnale ja läks siis nuutsudes välja, enam küüras kui tulles.

Hingekarjane tuleb. Vaaren näeb ainult musta pikka kuube.

„Hing on rahutu. Aidake mind kui vôite. Aidake oma jumalaga, kes vägev ja rikas ülekohtust."

„Armas vend ... usu ..."

„Ütleme, et usun. Jumalat ja tema poega, kes risti löödi. Mis sellest?"

„Siis leiad rahu."

„Rahu? ... Ja siis?"

„Siis sured, kui see röövel Kristuse kôrval risti pääl, kellele ta ütles: täna pead minuga paradiisis olema."

„On see ikka tôesti olemas?"

Hingekarjane otsib vastust.

„On see tôesti olemas?" hüüab Vaaren kannatamatult.

„Meie ristiinimesed ..."

„Timukas, kohtunikud, ülemus — kôik olete ristiinimesed...

Ja poote ning tapate... Aga jätame... Kui mul nöör kõri kinni pigistab, kui ma suren, kui ma tapetud olen — elab mu hing veel edasi?"

„Meie hing on jumalik ja igavene."

„Tähendab, hing jääb alles. Väärtuslikum osa jääb alles?"

Hingekarjane on sellega kaheldes nõus.

„Tähendab, võib tappa?! Ei tee viga. Ainult kesta võib hävitada ära, tuum jääb alles?! See asi on siis korras?! Seisate juures ja palute jumala õnnistust!... Rahakott võetakse ära, raha jääb alles, selle pistab jumal oma tasku, või kurat?"

Vaaren sammub sõõris ümber kongi ja jätkab siis rahulikult:

„Talitavad külmalt ja rahulikult: üks vaatab kui ärimees raamatust verekursi. Teine seab silmust, just kui kokk nülitud jänese ülesriputamiseks. Ainult valge põll puudub..."

Ja hingekarjase ette seisma jäädes ütleb ta tungivalt:

„Minu viimane palve, kas see leiaks täitmist?... Et kokal, see tähendab timukal valge põll ees oleks! See on võimata?!... Teie ei saa seda täita?... Kahju!... Väga kahju!... Siis pole mul enam midagi teiega rääkida... Minge! Ja paluge kaagi juures seistes timuka kätetööle oma jumalalt õnnistust! Tõstke püha rist kaagi kõrval kõrgele!"

Hingekarjane läheb.

Vaaren vajub jälle nurka.

Milleks see kõik! Kas see ei ole orjamäss, muud midagi! Kus on suur, vaikne rahu! Kuninglik rahu mässava rahutuse asemel!

Nüüd on nad kõik käinud ja läinud.

Olgu siis.

Kui see aga rutem sünniks.

Ta peab võitma, peab lunastama aastakümnete eksimised mõne minutiga. Kõik on selge, võit on kindel — ainult julgust mõneks silmapilguks.

Olen arg talupoiss, olen ikka alandlik ja sõnakuulelik, on antud raske ülesanne. Tean, kudas seda täita!

Veel tuleb Kornilt läbi ukse sônum. Laseb küsida, kudas meeleolu?

Vaaren laseb vastata: Lunastan oma eksimised! Lunastan oma osa ilmast!

Nüüd on ta maha jäetud jumalast ja inimesist. Aga tema, Aleksander Vaaren on küllalt julge, et ka jumalata surra. Tulgu jumal kord ka tema juure. On teda omal ajal küllalt appi hüüdnud, aga asjata. Otsigu enesele orje nende hulgast, kellel elu kerge ja kes seda kaotada ei raatsi.

Pôriseb trumm. Mürtsuvad rasked sammud!

Vaaren vôpatab.

Nüüd! Ainult silmapilk. Nüüd!

Ta kuulatab.

Trumm pôriseb pikaldases marsi taktis.

Vaaren tunneb jalad kaasa tammuvat, sooned tômbuvad sirgu.

Oo, see on ka mulle! Pôrutagu vennad tugevasti trummi, seltsimees läheb surma! See on viimane . . ."

Ei saa, ei saa teie mind karistada — sest ma ei karda. Ei saa neid teisi hirmutada — nad näevad, et kerge on surra! Vaadake, vaadake ainult. Ja siis on teil vägivalla ja ülekohtu lôpetamine ilmas kerge! Üpris kerge!

Tulevad. Vôti pöördub lukus.

Ei ühtki sôna, ei ühtki hüüet! Ei palvet ega protesti. Kinnitab ta eneses.

Uks avaneb.

Vaaren vaatab kohmetult, tunneb näol vildakat naeratust. Ütleb murdunud häälel: „lähme."

Veel mitte. Enne seotakse käed seljataha kinni.

Vaaren lööb näo valjuks ja sammub môôgameeste vahel kivist koridori mööda sirgelt edasi.

Hele valgus lööb uksel silmi.

Vaaren komistab.

Kogeleb vabanduseks: „Jalad nôrgad, imelikult nôrgad!"

Siit on umbes sada sammu kasarmu ôue.

Kôrval kônnivad vahid. Haljad môôgad sätendavad. Kui nendega löödaks — pää maha! môtleb ta. Siis lööb end sirgele kui unustusest ärgates.

Sôdurid vaatavad tema poole. Näod kui môôgaterad, külmad. Ohvitser käib ees.

Öelge, et surin . . . julgesti," ütleb ta vahtidele. „Saatke sôna koju, jutustage, kudas surin. Üks vaene, vilets talusulane, Seiskori saunamees, alandlik ja sônakuulelik. Suri julgelt . . . See oli tal nii kerge! Tulgu järele, tulgu kôik julgesti järele!"

Ohvitser vaatab valjult Vaareni poole. See vaikib. Vaatab siis tagasi. Teine vahisalk tuleb järel. Korn!

Nad näevad teine teist!

„Julgust!" hüüab Korn.

Nad jôuavad kasarmu nurga tagant ôue.

Üks pilk — ja Vaaren tunneb judina üle keha jooksvat. Nii oli keisri paraadil. Seesama värin kehas. Siis vahiti keisrit. Nüüd teda ja Korni! Oo, suur päev!

Tihe püstaed tapaplatsi ümber. Iga elava samba vahel püss, täägi ots taeva poole. Vaaren lööb enese sirgeks!

Oo, Suur päev! Ainuke pidupäev elus! Vaata, Seiskori peremees!

Ta komistab jälle, häbeneb jalgade nôrkust, ajab end sirgu ja astub kindlamalt.

Ainult mitte karta — siis olen karistusest pääsenud, siis olen mina vôitja.

Korraga silmi tôstes:

„Kus on . . . see?"

Keegi ei vasta.

Ta otsib silmega kaaki.

Ees on ohvitseride rühm ja mõned mustas riides isandad, hingekarjase valged lôpused . . .

Sääl . . . sääl!

Ta surub hambad kokku aigahtust hoida.

Kadunud, tema pärandus on kadunud! Hirm, hirm! . . .

Sõdurid toetavad teda.

„Julgust!“ hüüab Korn seljatagant.

Vaaren lööb end sirgu.

See on viimane võitlus . . .

Komando. Saatjad seisatavad.

„Kivilaane, Kivilaane . . .“ karjub Vaaren ja sirgub. Silmad kiinduvad taevasinasse. Veel on pärandus alles! Katsub naeratadagi.

Sõduritest püstaed ei liigu.

Komando. Korn sammub vahtide vahelt mööda.

Kumb enne? Sääl siis on see kaak. Köis ripub. Silmus . . .

„Ooo . . .“ hulub vaikselt Vaaren.

Pigistab hambad kokku ja matab hulumise kurku.

Komando. Korn viiakse edasi.

Keldri halja seina ääre.

Sääl see sünnib! Kas ta ehk armu ei palu! . . . Peaks ta põlvili langema!

Siis ka mina! Siis ka mina! Aga ei, ei Korn ega ka mina! Suren jumalata, suren julgelt, vaadake, vennad, see on nii kerge! Päike on nii hele, muidu vaataks talle silma!

Komando. Sõdurite rühm marsib. Korn ette. Püssid võetakse käele. Lukud lõgisevad.

Korn hoiab pää kõrgemal kui muidu. Vaatab sõdurite rühmast mööda. Silmad pilukil.

Suur vaikus. Korn laseb silmad pikkamisi elavaid aiatulpe mööda edasi.

Komando. Püssid tõusevad.

Vaaren hulub tasa, hambad kinni, pilk kiindunud seltsimehe näkku.

Sügav korts tekib Korni silme vahele, nägu tõmbub, huuled on kinni. Pea tõuseb kõrgemale.

„Elagu . . .“

„Tuld!“

„Elagu . . .“

Rrrahhh!

Vaaren karjatab tasa.

Siis kordab ta eneses: Julgust, julgust! . . . Vaadake, vennad, nüüd on minu tund.

Katsub naerates sôdurite poole vaadata.

Komando. Môni samm kaagi poole.

Vaaren naelutab pilgu taeva sinasse ja kordab tasa läbi hammaste:

„Jumalata . . . See on raske . . . Seda julgemini. See on viimane . . . Naine. . . Lapsed. . . Raudkivi . . . Vaadake, vennad! See on nii kerge.“ Hüüab kôvemini:

„Vaadake . . .“

Teda tôugatakse edasi . . .

Jälle naelutab pilgu taevasinasse.

Lunastan . . . Lunastage igaüks. Olen surmaga ära teeninud, et kartlik olin, et arg olin, et ülekohtule vastu ei pannud!“

Viivitus. Liikumine. Segadus . . .

Vaaren vaatab. Kas armu?

Karjutakse üle ôue:

„Kes on valmis otsust täide saatma?“

Pikk vaikus.

Keegi ei liigu.

Pääsenud?! Pääsenud?! hôikab keegi Vaarenis.

Veel karjutakse üle ôue.

Read seisavad liikumata!

Ülemus on rahutu. Kôneldakse, kônnitakse.

Keegi karjub Vaarenis meeletus rôômus: Pääsenud?! Pääsenud?!

Veel kord karjutakse.

Reast lahkub noor sôdur ja läheneb kiiresti.

Vaaren vahib talle otsa! Noor, ilus poisike! Lôug väriseb ärevusest! Seisatab ülemuse ees. Lööb kontsad kokku.

Vaaren karjatab, lööb siis hambad kokku ja hulub vaikselt. Siis kordab ta ruttu:

„See on viimane võitlus... Suren... Suren jumalata! Suren jumalata! Vaadake kõik! On teil midagi laita?“

Ja üle õue karjub ta:

„Poon end ise!... Eemale, noor timukas!... Vabastage käed!“

Segadus.

„Vabastage käed!“

Käed kästakse vabastada.

Vaaren kargab võidukalt kõrgele pingile. Vaatab sõdurite ridade poole. Võtab siis silmuse kätte ja karjub:

„Olen süüdi, et kaua vaikides ülekohut kannatasin! Et ennem vastu ei hakanud! Olen süüdi, et alandlik ja sõnakuulelik olin. Olen süüdi. Mõistan ise kohut!“

Siis pistab pää silmusse. Pink lendab jalge alt.

Vaaren ripub õhus.

Pikkamisi pöördub silmuses kõlkuv keha. Moonduv pale pöördub ülemuse ja kohtunikkude poole.

Vaikus.

Lõpp.

Et ma „Jumalata“ trükkimise ja revisjonilugemise ajal Tallinnas viibisin ja siiski minust mitte olenevatel pôhjustel lugeda ei saanud, siis palun lugejate ees vigade ja käsikirjast lahkuminekute pärast vabandust, niisama ka täiesti kôlbmatu kaane-„ilustuse“ pärast.

Toon siin jämedamate eksimiste ja vigade parandused ning palun lugedes neid arvesse vôtta.

Mait Metsanurk.

5.	lhk.	5.	rida	ülev.:	„Tihe udu pääs, lahkus pikkamisi“ — komma ära jätta.
5.	„	6.	„	alt:	„oiahtas“ asemele „oigahtas“.
10.	„	7.	„	„	„Tapavad. On ka jälk“ — need on Korni sônad ja peaksid uuel real algama.
11.	„	6.	„	ülev.:	„Kôige pôlgusega“ asemele „kôrgi põlgusega“.
19.	„	16.	„	alt:	„rôhkleb“ asemele „rähkleb“.
19.	„	11.	„	„	„vôitlusid“ asemele „vôitlusi“.
20.	„	9.	„	„	„valvav“ asemele „valdav“.
22.	„	10.	„	„	„lôin“ asemele „löön“.
23.	„	10.	„	ülev.:	„tapatöid“ asemele „tapatööd“.
24.	„	1.	„	„	„puiska“ asemele „purska“.
25.	„	19.	„	„	sôna „imet“ järele komma.
28.	„	13.	„	alt:	„Kivilame“ asemele „Kivilaane“.
29.	„	12.	„	ülev.:	„tuura“ asemele „teeraa“.
29.	„	13.	„	„	„väljas“ asemele „välja“.
29.	„	20.	„	„	„viljade“ asemele „väljade“.
29.	„	10.	„	alt:	„kutsikustki“ asemele „kutsikastki“.
30.	„	1.	„	ülev.:	„paatjad“ asemele „paadid“.
30.	„	4.	„	„	„avarad“ asemele „arvad“.
30.	„	1.	„	alt:	„kihklemist“ asemele „kôhklemist“.
32.	„	13.	„	ülev.:	„hiilib“ asemele „piilub“.
33.	„	2.	„	alt:	„puiskab“ asemele „purskab“.
33.	„	5.	„	„	„puiskab“ asemele „paiskab“.

36. lhk. 5. rida alt: „käik“ asemele „kôik“.

36. „ 1. „ „ „habendanud“ asemele „habendunud“.

41. „ 5. „ ülev.: „ta päävarjuta“ asemele „see varjuta“.

42. „ 3. „ „ „uneta hirmuhigis“ — komma vahele.

45. „ 12. „ alt: „hingest“ asemele „hinges“.

46. „ 8. „ ülev.: „Sammiku“ asemele „Lammiku“.

46. „ 3. „ alt: Sôna „näol“ järele punkt.

46. „ 2. „ „ Sôna „keha“ järele komma.

47. „ 9. „ „ „usu“ asemele „näe“.

51. „ 15. „ „ „vennastanud“ asemele „vennastunud“.

52. „ 12. „ ülev.: Sôna „salaja“ järele komma.

53. „ 10. „ alt: „ükskord“ ette „ainult“.

58. „ 17. „ ülev.: „abil“ asemele „eel“.

58. „ 1. „ alt: „kui“ asemele „kus“.

59. „ 3. „ ülev. täielikult maha kustutada ja selle asemele: „See on viimane vôitlus“.

59. „ 2. ja 1. r. alt: „kauge metsa sinas“ — selle asemele: „kaugesse sohu“.

63. „ 2. ja 4. r. ülev.: „pää all“ asemele „pea all“ (värsimôôdu pärast).

66. „ 5. rida ülev.: „Vot“ asemele „Oot“.

67. „ 9. „ „ sôna „ta“ järele „end“.

68. „ 18. „ „ „teele otse“ asemele „otse teele“.

73. „ 18. „ „ „hämardab“ asemele „hämardub“.

74. „ 13. „ „ „kättemaksude karikad“ asemele „kättemaksu karikat“.

76. „ 1. „ alt: „kuugistama“ asemele „kugistama“.

77. „ 4. ja 5. r. ülev. ühte tômmata (môlemad Vaareni ütelus).

81. „ 2. rida alt: „aigahtust“ asemele „oigahtust“.

82. „ 13. „ „ sôna „marsib“ järele ei ole punkti. „Korn“ asemel „Korni“ lugeda.

83. „ 16. „ ülev.: „Surmaga“ asemele „surma“.

Igal pool tuleb „Seiskari“ lugeda. „Jumal“ igal pool väikse algustähega.